

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Немис тили кафедрасы

Кол жазма укугунда
УДК 811.112.2:811.512.154 (043.3)

Узбекова Самара Муратбековна

**Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн типологиясы
(кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен синхрондук салыштыруу)**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил
илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи: ф.и.к., проф. Ф. Д. Кадыркулова

Бишкек – 2023

Мазмуну

Киришүү	6
I бап. Изилдөөнүн теориялык негиздери	12
1.1. Кыргыз жана немис тилинин салыштырма грамматикасынын изилдениш абалы.....	12
1.2. Немис тилинин элементардык сүйлөм жөнүндө жалпы маалымат.....	17
1.3. Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн белгилерине жана түрлөрүнө карап бөлүү.....	32
Биринчи бап боюнча жыйынтык.....	58
II бап. Изилдөөнүн методологиясы, материалдары жана булактары	61
2.1. Изилдөөнүн негизги материалдары жана булактары.....	61
2.2. Изилдөөнүн негизги аспектилери жана методдору.....	66
2.3. Немис жана кыргыз тилдериндеги грамматикалык жалпылыктар жана айырмачылыктар.....	71
Экинчи бап боюнча жыйынтык.....	78
III бап. Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөргө салыштырма мүнөздөмө	80
3.1. Бир тутумдуу жана эки тутумдуу элементардык сүйлөмдөр.....	80
3.2. Элементардык сүйлөмдүн логика-грамматикалык борбору.....	89
3.3. Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдүн структуралык өзгөчөлүгү	106
3.4. Элементардык сүйлөмдөрдөгү синтаксистик абалы	120
3.5. Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби.....	127
3.6. Элементардык сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн белгилерине карап бөлүү эрежеси.....	132
Үчүнчү бап боюнча жыйынтык.....	144
Корутунду	146
Колдонулган адабияттар	149

КИРИШҮҮ

Тил – коомдук кубулуш, адам коомунда гана жаралып, өнүгүп турган социалдык феномен. Коомдо жашаган адамдар тилди баарлашуунун универсалдуу каражаты катары колдонушат.

Азыркы учурда тил илиминде ар кандай системадагы тилдерди салыштыруу иштери абдан көп. Салыштырма лингвистика азыркы этапта анын изилдөөлөрү семантикага багытталганда гана натыйжалуу боло алат. Мында тил системасы үчүн принципалдуу мааниге ээ болгон категориялык кубулуштардан чыгуу керек. Лингвистикалык маанилерди анализдөө жана салыштыруу үчүн өзөктүү маселе болушу керек, мындай база түшүнүктүк категориялар болуп саналат.

Акыркы мезгилдерде лингвистикада тилдердин салыштырма-типологиялык анализине байланышкан изилдөөлөрдүн саны кеңейип бара жатат. Себеби тилдерди салыштыруу менен жалпы тилдик универсалийлерди аныктап алууга шарт түзөт. Дүйнө тилдеринин ичинен көбүнчө тектеш тилдерди салыштыруу боюнча изилдөө иштери арбын. Ал тилдердеги окшоштук жана айырмачылыктарды белгилөө менен тектештикти аныктап, тилдин тарыхы менен элдин тарыхын байланыштыруу мүмкүнчүлүгү жаралат. Ал эми тектеш эмес тилдерди салыштырууда бир аз татаалдыктар жаралып, тилдик универсалийлерди белгилөө өзгөчө маселени жаратат.

Сүйлөм – синтаксистик түзүлүштүн негизги бирдиги, белгилүү бир грамматикалык катыштардын системасы: багыныңкы катыш жана тең байланыштагы катыш менен мүнөздөлөт. Ошону менен бирге сүйлөм - белгилүү бир түзүлүш системасы болуп саналат, б.а. моделдердин бүтүндөй комплексинен турат. Бул эки система тең салыштырма типологияда конкреттүү тилдерди мүнөздөө үчүн колдонулган абдан маанилүү типологиялык өзгөчөлүктөр болуп саналат.

Кыргыз жана немис тилдериндеги сүйлөмдөрдүн жалпы белгилери семантикасынан байкалат. Эки тилде тең өздүк, жактуу, жаксыз, белгилүү жакту, жалпуу жактуу, ж.б. сүйлөм типтери бар. Айырмаланган өзгөчөлүктөр

формалдык-структуралык катыштарда кездешет, б.а. аталган сүйлөмдөр немис жана кыргыз тилдеринде сүйлөмдөрдүн формалык түзүлүшү боюнча айырмаланат.

Немис тилиндеги сүйлөм курамындагы мүчөлөр бири-бирине дээрлик көз каранды абалда болбойт.

Синтаксистик теги бар алкактык курулуштун парадоксалдуу натыйжасынан улам сүйлөм мүчөлөрү өз алдынчалыкка ээ. Немис тилинде сөздөр чектелген айкалыштарга ээ, “майдаланган” синтаксистик түзүлүштө болот, т.а., сөздөр салыштырмалуу өз алдынчалыкка ээ болуп, өзүнчө элементтерде талданса болот...” [Балли 1955: 214].

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Бул диссертациялык изилдөө азыркы немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөм маселесине арналган. Изилдөөчү тарабынан аталган маселе боюнча герман жана түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөр маселесине арналган илимий изилдөөлөр серепке алынып, өзгөчө салыштырма аспектидеги лингвистикалык иликтөөлөр каралды. Бирок биз караган бардык эмгектерде жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксистик системасы терең каралган эмес. Анткени бул маселе азыркы күндө колдонмо лингвистиканын жаңы багытында, б.а., аларды тилдердин машиналык фондунда изилдөө максатында тилдик бирдиктерин алгоритмизациясы үчүн формалдык моделдерди түзүү менен иликтөөгө алынат. Аталган маселе кыргыз тил илиминде изилдене электиги менен иштин актуалдуулугун түзөт. Бул диссертацияда немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн салыштырма анализи талдоого алынат. Салыштырылып жаткан тилдер генетикалык жана типологиялык жактан бири-биринен айырмаланат.

Белгилүү болгондой, тилдин өзүнчө деңгээлдерин салыштыруу азыркы лингвистиканын актуалдуу маселелеринен болуп саналат. Герман жана түрк тилдеринин синтаксисин салыштырып изилденишин кароонун натыйжасында, мындай изилдөөнүн саны аз экендигине күбө болдук.

Диссертациялык иште жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрлөрүнө, белгилерине карап, андагы сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик функцияларынын синтаксистик негиздеринин изилдениши тектеш эмес эки тилде, немис жана кыргыз тилдеринде, кандайдыр бир деңгээлде илимий ордун таба алат.

Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдү салыштырып изилдөөнүн актуалдуулугун төмөнкүлөр шарттайт: өз ара карым-катыштагы, ар бири өтө кылдат анализди талап кылган көптөгөн теориялык маселелер талдоого алынат. Экинчи жагынан, немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдери салыштырма планда толук изилденип бүтө элек.

Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдештирүү маселеси алгоритмизациясы, б.а., синтаксистин фундаменталдык маселелердин колдонмо лингвистикада колдонууга даярдоо боюнча биринчи жолу иликтөөгө алынып жатат. Бул изилдөө буга чейинки башка изилдөөлөрдөн немис тилинин синтаксисинин негизинде кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр иликтөөгө алынгандыгы менен айырмаланат. Албетте, жогоруда саналган маселелер синтаксистин семантикасын изилдөөгө негизделет, ага буга чейинки изилдөөлөрдө көңүл бурулбай келген.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Илимий иштин темасы К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин немис тили кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына дал келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сүйлөм мүчөлөрүнүн функцияларынын жалпылыгы жана ар түрдүүлүгүн, классификациялык принциптерин, моделдик типтерин, семантикалык моделдеринин параметрлерин аныктоо болуп саналат. Бул максатка ылайык төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүшүн талдоого алуу;

- немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түркүмүнө, белгилерине карап бөлүү;

- жөнөкөй сүйлөм мүчөлөрүнүн функцияларын жана жөнөкөй сүйлөмдүн моделдерин түзүү мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө;

- жөнөкөй сүйлөмдөрдүн синтаксистик абалын талдоо жүргүзүү жана аларды сыпаттоо;

- изилденип жаткан тилдердеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдерин түзүү методдорун иштеп чыгуу жана синтаксистик параметрлерин изилдөө.

Негизги тил. Бул изилдөөдө негизги тил катары герман тилдер тобуна кирген немис тили, ал эми салыштырылган тил – түрк тилдер тобуна кирген кыргыз тили алынды.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы:

1) немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги шайкештиги тереңирээк биринчи жолу талдоого алынды;

2) тектеш эмес тилдерге кирген немис жана кыргыз тилдеринде грамматикалык жалпылыктарга караганда, айырмачылыктар басымдуу келери көрсөтүлдү;

3) салыштырылып жаткан тилдерде элементардык сүйлөмдөрдө предикация кубулушу толук түрдө аныкталды;

4) тилдик системанын синтаксистик деңгээли жогорку бирдик катарында жалпы типтерди же сүйлөмдүн структуралык моделдерин жаратат. Конкреттүү кептик мазмунга ээ сүйлөм моделдери кептик агымдын элементардык ячейкасына, кептин негизги коммуникативдик бирдиктерине айланат;

5) салыштырылган тилдердин типологиялык окшоштугун жана айырмачылыгын өлчөө бирдиги катары грамматикалык категориялар боюнча бир нече этаптан турган талдоосу берилди;

6) кыргыз тилиндеги баяндооч немис тилиндеги инфинитивке туура келбейт, анткени бул тилде аналогиялык кубулушу жок. Ал эми баяндоочтун жалпы семантикалык мазмуну салыштырылып жаткан тилдерде бири-бирине

дал келет: алар кыймыл-аракетти, ал-абалды жана мамилени туюндуруп турат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык иштин теориялык мааниси немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөргө ар тараптуу лингвистикалык илик жүргүзүлгөндүгүндө болуп саналат. Иште чыгарылган илимий-теориялык тыянактар жана алынган натыйжалар, табылгалар кыргыз жана немис тилдеринин синтаксис, стилистика жана семантикасына байланыштуу теориялык маселелерди тереңдетип териштирүүгө көмөк көрсөтө алат.

Изилдөөнүн жыйынтыгын немис жана кыргыз тилдеринин синтаксистик түзүлүшүн изилдөөдө кеңири колдонсо болот. Ошону менен бирге бул изилдөө жаңы маалыматтык технологиялардын колдонмо системасын лингвистикалык жактан камсыздоо үчүн синтаксистик параметрлерин аныктоодо; немис жана кыргыз тилдеринин грамматикасы боюнча колдонмолорду түзүүдө өзгөчө мааниге ээ. Жождордо немис жана кыргыз тилдеринде атайын курстарды алып барууда теориялык жана практикалык колдонмо катары кызмат кыла алат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Немис жана кыргыз тилинин синтаксистик системасында элементардык сүйлөмдөр өзгөчө орунда турат.
2. Салыштырылып жаткан эки тилде тең бирдей элементардык сүйлөмдөрдөгү синтаксистик абалы кездешет, бирок жасалуу жолдору боюнча айырмаланат.
3. Ар бир конкреттүү тилде сөздөрдүн орун тартиби алардын аткарган функциясы менен шартталат.
4. Сүйлөмдүн предикативдик белгилери логикалык категория катары жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болуп, конкреттүү бир тилдин өзгөчөлүгүнө жараша анын туюндуруу формасы гана айырмаланат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациянын темасына байланыштуу факты-материалдарды жыйналып, аларга салыштырма планда лингвистикалык илик жүргүзүү аркылуу илимий-теориялык жыйынтыктар чыгарылды. Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн окшош жана айырмачылыктары белгиленип, моделдери көрсөтүлүп, изилдөөдөн алынган натыйжалар, жоболор, корутундулар жана сунуштар изилдөөчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Жогорку окуу жайлар аралык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча КР Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган мезгилдүү басылмаларда жана РИНЦке кирген эл аралык илимий журналдарда 12 илимий макала жарыяланды. Жарыяланган макалалар диссертациянын негизги мазмунун чагылдырып турат.

Иштин түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч бөлүмдөн, корутунду бөлүмдөн жана колдонулган илимий-теориялык адабияттардын тизмесинен турат.

I БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Кыргыз жана немис тилинин салыштырма грамматикасынын изилдениш абалы

Тилдерди салыштырма-тарыхый жактан изилдөө кандайдыр бир тилдерин ортосундагы байланышты аныктайт. Ал тилдин элементтеринин ортосундагы материалдык дал келүүгө негизделген жана тилдердин структурасындагы белгилүү бир окшоштуктарды аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Изилдөөнүн салыштырма-тарыхый методунун жардамы менен тектеш тилдерин подсистемасы, алардын структурасы толугу менен салыштырылат.

Тектеш тилдердин гана эмес тектеш эмес тилдердин структурасын салыштырууда салыштырылып жаткан тилдердин структуралык моделдердиндеги жалпы мүнөздөргө шартталган окшоштуктар байкалат. Көптөгөн лингвистикалык дисциплиналардын ичинде салыштырма лингвистика тил илиминде өзгөчө орунда турат. Тектештирме-салыштырма изилдөө тилдин калыптануу стадиясында чоң мааниге ээ. Салыштырма герман-түрк тилдеринин башатында Д. Буранов, З. З. Гатиатуллина, С. Ш. Гараев, А. Н. Лисс, М. Ш. Фиш, В. М. Карпов, У. К. Юсупов, А. А. Бекбалаев, А. Дж. Джолдошбеков, К. Умаров, Р. Чойбеков, К. Джумабаев, Т. Турсуналиев, Н. Ирсалиева, Ж. Сыдыков, С.Осмонова, Ч. Тулеева, П. Кадырбекова, А. Шаменова, Р. Шаршенова, Бейбутова Ы., Шаммаева Н., О. Абдыкаимова, Б. Исмаилова, Ч. Найманова, Г. Жумалиева, Ф. Кадыркулова, Койбагарова К., А. Сарымсакова, Салахитдинова Э., С. Садыкова, ж.б. изилдөөлөрү турат.

Кыргыз тил илиминде лингвистикалык типологиянын калыптанышын үч мезгилге ажыратып кароого болот. 1) XX кылымдын 50-60-жылдары орус жана кыргыз тилдерин өз ара салыштырып изилдөө; 2) 60-80-жылдары Кыргызстанда чет тилдери катары окутулуп келген англис, немис, француз тилдерин салыштырып иликтөө колго алынган; 3) 80-жылдардан берки мезгилде чет тилиндеги түп нускадагы тексттер которула баштайт, кыргыз

лингвистикасынын типологиясынын пайдубалы түптөлөт [Жолдошбеков ж.б., 2016: 90].

Изилдөөчү У. К. Юсупов тилдер аралык салыштыруунун бир катар принциптерин бөлүп көрсөтөт: салыштырмалуулук, системалуулук, терминологиялык адекваттуулук, терең салыштыруунун жетиштүүлүгү, тектештиктин жана типологиялык жакындыктын деңгээли, эне тилдин аймактык диалектилери, тил аралык интерференция [Юсупов, 1983: 41].

Жогоруда аталган окумуштуулар тарабынан герман жана түрк тилдеринин лингвистикалык жана лингвометодикалык салыштыруунун милдеттери жана перспективалары белгиленген. Лингвистикалык милдеттеридин эң негизгиси – салыштырылып жаткан тилдердин ортосундагы дал келүүлөрдүн/айырмачылыктардын системалык аныктамасы, ал эми лингвистикалык милдети – тил аралык салыштыруунун процедурасын чет тилди окутууу ыкмасы катары иштеп чыгуу. Бул маселелер чет тилдерин жана кыргыз тилин салыштырып изилдөөнүн негизин түзөт.

Кыргыз тилин тектеш эмес чет тилине салыштырып изилдөө алгач В. И. Карповдун «Простое распространенное предложение в английском и киргизских языках» (1965) аттуу кандидаттык диссертациясы менен башталган. бул эмгекте кыргыз жана англис тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жайылган формасы өз ара салыштырылып, жалпылыктары жана айырмачылыктары талдоого алынган.

Немис жана кыргыз тилин салыштырып изилдөө боюнча бир канча эмгек окумуштуу А. Джалдошбековго таандык. Алсак, изилдөөчүнүн «Грамматические средства в немецком и киргизском языках» (1965), «Немецкие предлоги и их функциональные соответствия в киргизском языке» (1970) аттуу эмгектери буга далил боло алат.

Ал эми изилдөөчү М. Ш. Фиш «Словообразование немецкого языка в сопоставлении с киргизским языком» (1967) аттуу өзүнүн монографиялык изилдөөсүн немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо системасын салыштырып изилдөөгө арнаган. Бул эмгекте немис жана кыргыз

тилдериндеги зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч жана этиштердин аффикстери салыштырылат.

Кыргыз жана немис тилдериндеги себеп жана мезгил багыныңкы сүйлөмдөр К.Джумабаевдин кандидаттык диссертациясында (1971) салыштырма пландагы изилдөөгө алынган.

К. Умаровдун «Подчинительные союзы немецкого языка и их функциональные соответствия в киргизском языке» аттуу эмгегинде немис тилиндеги багыныңкы байламталар жана алардын кыргыз тилине шайкештиги талдоого алынат (1973).

Р. Чойбековдун «Безличные предложения в современном немецком языке и их эквиваленты в киргизском языке» (1975) деген эмгегинде кыргыз жана немис тилдериндеги жаксыз сүйлөмдөргө типологиялык анализ жүргүзгөн.

Кийинки мезгилде немис жана кыргыз тилин тереңден салыштырып изилдөө кыргыздын белгилүү окумуштуусу А. Бекбалаевге тиешелүү. Окумуштуунун «Вопросы истории и теории синтаксической номинации (на материале немецкого и киргизского языков)» (1991) атуу илимий эмгеги салыштырма типология маселесин гана камтыбастан, азыркы жалпы тил илиминин актуалдуу маселелеринин бири – синтаксистик номинацияга кайрылган.

А. Бекбалаев немис жана кыргыз тилдериндеги синтаксистик номинациядагы кубулуштарды синхрондук-диахрондук аспектиде салыштырып изилдеген. Бул изилдөөдө бай факты-материалдардын негизинде синтаксистик номинациялардын структуралык-семантикалык кубулуштарынын ортосундагы окшош жана айырмачылыктар көрсөтүлгөн [Бекбалаев, 1991].

Кыргыз жана немис тилдериндеги фразеологияны салыштыруу иши изилдөөчү О. С. Абдыкаимованын «Функционально-семантические и структурно-семантические исследования соматических фразеологизмов (на материале киргизского и немецкого языков)» аттуу эмгегине мүнөздүү.

Аталган изилдөөдө немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер талдоого алынып, айырмачылыктары жана жалпылыктары белгиленген.

Изилдөөчү С. А. Осмонова немис жана кыргыз тилдериндеги синсемантикалык сөз түркүмдөрүнүн ономасиологиялык айырмачылыгын жана окшоштуктарын талдоого алат [Осмонова, 1992].

К.Т. Койбагарова (2006) азыркы немис жана кыргыз тилдериндеги баяндоочтордун структуралык-семантикалык типтерин иликтөөгө алса, Ч.С. Тулееванын илимий ишинин мазмунун (2008) тилдин фонетика-фонологиялык системасынын типологиясы түзөт.

Ф.Д.Кадыркулованын «Функционально-семантическое поле одушевленности в немецком и кыргызском языках» (2002) аттуу илимий изилдөөсү немис жана кыргыз тилдериндеги жандуу категориясынын функционалдык-семантикалык талаасы талдоого алынып, аталган категориянын изоморфтук жана алломорфтук мүнөздөрү аныкталган.

С. Садыкованын «Типы простого предложения в немецком и кыргызском языках» (2011) аттуу илимий изилдөөсүндө немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөр жана анын типтери, классификациялык принциптери, сүйлөм мүчөлөрү жана синтаксистик процесстер иликтөөгө алынып, эки тилдеги окшош жана жалпылыктар аныкталган.

Ф. Д. Кадыркулованын «Проблемы типологического сопоставления синтаксических систем и немецком, кыргызском и русском языках (Опыт функционально-грамматического исследования)» (2014) деген монографиясында кыргыз, орус жана немис тилдеринин синтаксистик деңгээлдерин анализ жасалып, изилдөөнүн жалпы теориялык-методикалык негиздери, кыргыз жана немис тилдериндеги сөз айкаштары, элементардык сүйлөмдөрдүн структурасы, сөздөрдүн орун тартиби функционалдык-грамматикалык аспектиде каралат.

«Немис жана кыргыз тилдеринин фонеморфологиялык типологиясы» (2016) аттуу коллективдүү монографияда (А. Жолдошбеков, О. С.

Абдыкаимова, Г. О. Ибраимова, А. С. Турдубаева) немис жана кыргыз тилдеринин фонеморфологиялык өзгөчөлүктөрү типологиялык жактан салыштырылып, эки тилдин фонетикалык жана морфологиялык жактан окшоштуктары жана жалпылыктары ар тараптан изилденип, эки тилдеги алломорфтук жана изоморфтук кубулуштар такталган.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинин салыштырма типологиясы акыркы мезгилде абдан өркүндөп жаткан учуру. Кыргыз жана немис тилин салыштырууда, көбүнчө, синтаксис маселеси көңүл чордонунда болгонун байкоого болот. Синтаксис тилдин эң бир татаал, көп кырдуу бөлүмү саналат. Ошондуктан эки тилдин ички грамматикалык түзүлүшүн аныктоодо синтаксистик маселелер негизги мааниге ээ.

1.2. Элементардык сүйлөм жөнүндө жалпы маалымат

Акыркы мезгилдерде лингвистикада тилдердин салыштырма-типологиялык анализине байланышкан изилдөөлөрдүн саны кеңейип бара жатат. Тилдин синтаксистик түзүлүшүнүн негизги бирдиги сүйлөм болуп саналат. Сүйлөм ар кандай сөз айкаштарынын типтеринин ичинен өзгөчө орунда туруп, ал типтерге үстөмдүк кылат. Ал эми сүйлөмдүн татаал жана көп аспектилүү болушу ага так аныктама берүүдө кыйынчылыкты жаратат.

Б. А. Абрамов «Азыркы немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн типологиясы» атуу эмгегинде: «...көптөгөн синтаксис боюнча изилдөөлөрдө сүйлөмдү типологиялык жактан иликтөө тенденциясы, б.а., сүйлөмдү бөлүштүрүүнүн жана анын типтерин же моделдерин сыпаттоонун илимий принциптерине негизделген системалуу изилдөө байкалып жатат» - деп белгилейт. Сүйлөмдүн көп аспектилүү табиятын чагылдырган типтери дайыма классикалык синтаксисте бөлүнүп турган. Сүйлөм түзүлүшү боюнча эки тутумдуу жана бир тутумдуу, жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Жөнөкөй сүйлөмдөр ичинен жалаң жана жайылма, татаал сүйлөмдөр тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм, айтылыш максатына карай жай, суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөм болуп бөлүнөт.

Ошону менен бирге жактуу жана жаксыз, оң жана терс маанидеги сүйлөмдөрдүн тиби да белгиленет. Ар түрдүү аспектидеги сүйлөм типтеринин ортосундагы ичи байланыштар тууралуу маселелер кийинки мезгилдерге чейин атайын иликтенген эмес [Абрамов, 2000: 7]

Белгилүү болгондой, кандай гана ой болбосун сүйлөм аркылуу туюндурулат. Пикир алышунун бирдиги – сүйлөм. Сүйлөмдүн негизги функциясы коммуникативдик функция, б.а., билдирүү, чындык жөнүндө маалымат берүү болуп саналат.

Тилдик системанын синтаксистик деңгээли жогорку бирдик катарында жалпы типтерди же сүйлөмдүн структуралык моделдерин жаратат. Конкреттүү кептик мазмунга ээ сүйлөм моделдери кептик агымдын элементардык ячейкасына, кептин негизги коммуникативдик бирдиктерине айланат.

Сүйлөм формасында сөздүк ой-жүгүртүү жана кептик коммуникация ишке ашат. Сүйлөм – кептин жана тилдин мазмундук бирдиги.

Ой-жүгүртүүнүн формасына карата сүйлөмдүн негизги өзгөчөлүгү анын ой жүгүртүү процессинин модалдык-предикативдик бирдигине тиешелүүлүгү болуп саналат. Сүйлөмдү бул өңүттөн караганда анын логикалык-грамматикалык табияты тилдик ой жүгүртүү менен кептин биримдиги, тилдик жана логикалык бирдиктердин карым-катышы менен аныкталат.

Сүйлөмдү ой-жүгүртүү менен байланышта изилдөө тилдин жана кептин мазмундук бирдиги катары сүйлөмдүн мүнөздөмөсү менен байланыштуу. Анткени тил жана кеп коммуникациянын жана ой-жүгүртүүнүн куралы болуп саналат.

Сүйлөмгө структуралык-лингвистикалык жактан аныктама берүүдө тилдик бирдиктеги кептик түзүлүштүн көп түрдүүлүгүн идентификациясын белгилеп алуу керек. Академик Л. В. Щерба алды менен бул багыттагы тилдик чындыкты аныктап алуу керек, андан кийин гана ал көрүнүштөргө аталыш берүү керек деп белгилейт. Мындай идентификациянын негизин

тилдик формада аң-сезим аркылуу чындыкты чагылдырып турган негизги бирдик катары тил менен сүйлөмдүн байланышы түзүп туруусу зарыл [Щерба, 1985].

Бул жагынан алганда, сүйлөмдүн формалдуу сырткы структурасына, формасына, трансформациялык-семантикалык же «терең» синтаксис маселесинен караганда дескриптивдик лингвистиканын эволюциясы өзгөчө көрүнүп турат. Бул жаңы багытты түзүүчү Н. Хомский азыркы лингвистикада сүйлөмдүн «тереңдеги» грамматикалык структурасын ой жүгүртүүнүн же ой жүгүртүүнүн системасынын субъектилик-предикативдик-объектилик структурасына айкалыштырат [Хомский, 1994].

Сүйлөмдүн ички структурасы грамматикалык трансформациялар аркылуу тилдик формалар менен ишке ашкан сырткы структурага логикалык операциянын жолу менен айкашат. Ошентсе да Н. Хомскийдин жаңы идеялары азырынча терең жана ачык негиздеме ала элек. Бирок аны менен катар сүйлөмдүн ички структурасын башкача түшүнүү да аныкталган. Н. Д. Арутюнованын белгилөөсү боюнча ички синтаксисте синтаксистик түзүлүштөрдүн доминантасынын артында номинативдик аспект, чындыктын фрагментин аныктаган функциялар жатат. Номинативдик концепцияга ылайык сүйлөм тилдик жагдайдан тышкары, б.а., номинативдик бирдиктин өзгөчө белгиси катары таанылат. Демек, сүйлөмдүн функциясы – номинация, чыныгы фактынын аталышы [Арутюнова, 1998]. Анын структурасын сүйлөмдү констациялаган реалдуу жагдайдын бөлүнүшү аныктайт.

Тереңдик структурасынын теориясы үчүн кандай гана тил болбосун сүйлөмдү сыпаттоодо колдонулган жана адам аң-сезиминин жалпылыгына негизделбестен, тилдеги жайгдайды туюндурган структуранын жалпылыгына негизделген универсалдуу модель түзүү аракети мүнөздүү,

Сүйлөм кептин бирдиги катары грамматикалык жактан тилдин мыйзамы боюнча түзүлөт жана тигил же бул толук бүткөн ойду туюндурат. Н. К. Дмитриевдин сөзү боюнча [Дмитриев, 1999], ал ойдун толук бүткөндөгү ээ менен баяндоочтун карым-катышынан аныкталат. Ээ жана

баяндооч жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бардык типтери үчүн принципалдуу түрдө эң керек болгон элементтердин бири. Жаксыз сүйлөмдөрдө баяндооч гана катышса, атама сүйлөмдөрдө – ээ гана болсо, сөз-сүйлөмдөрдө эки баш мүчө тең катышпайт.

Демек, сүйлөм толук маанилүү сөздөрдөн же сөздөрдүн тоубунан туруп, дайыма белгилүү бир структурада болуп, маанилүү тилдик бирдик болуу менен бирге, толук бүткөн ойду туюндурат.

Сүйлөм – бүтүндүккө ээ болгон, маалыматты билдирүү максатында грамматикалык каражаттардын жардамы менен ойду, сезимди, эркти туюндуруп турат. Бул белгилери менен сүйлөм сөздөн жана сөз айкашынан айырмаланат.

Салттуу түрдө, сүйлөмдүн кеңири таралган аныктамасы синтаксистик конструкция эмес, сөздөрдүн тобу. Анткени кандай гана синтаксистик конструкция болбосун – ал көбүнчө сөздөрдүн тобу, ал эми сүйлөмдүн аныктамасында маалымат жоголбойт. Ошонтсе ада сүйлөмгө синтаксистик конструкция катары аныктама берүү тагырак. Синтаксистик конструкция – сөздөрдүн тобу, бирок бардык эле сөздөрдүн тобу синтаксистик конструкцияны түзө бербейт. Изилдөөчүлөр сүйлөмдү синтаксистик конструкция катары мүнөздөп, анын башка синтаксистик бирдиктер менен бириктирген касиетин аташып, сүйлөмдүн тегин көрсөтүшкөн.

Спецификалык белгилерин алсак, тилдин маани берүүчү бирдигине көңүл бурсак, алар сүйлөмдүн түзүлүштүк өзгөчөлүгү, мазмунун жана колдонулушу менен байланышкан касиетин, үч аспектисин – тилдик бирдиктин белгилик маанисин: структура, семантика жана прагматика чагылдырат.

Сүйлөм кептик коммуникациянын минималдуу бирдиги болуп саналат. Структуралык бирдиктер (сөз жана жана сөз айкашы) сүйлөмдөргө караганда төмөнкү баскычта турат, алар анын конститuentтери катары кызмат аткарышат.

Бардык лингвисттер кандай гана изилдөө болбосун, сүйлөм маселесине токтолушат, алардын айтылыш максаты боюнча бөлүнүшүнүн ар түрдүүлүгүн кабыл алышат. Ошентип сүйлөмдөр айтылыш максатына карай, суроолуу, буйрук, илептүү болуп бөлүнөт.

Ошону менен бирге сүйлөмдөр жаксыз, оң жана терс маанидеги жана башка типтерге бөлүнөт.

Татаал объектилердин ар кандай жактарын чагылдырган ар кандай апсектидеги сүйлөм типтеринин ортосундагы ички байланыштар тууралуу маселелер кийинки мезгилге чейин каралган эмес. Ошону менен бирге алардын классификациясы системалык изилдөөгө алынган эмес. Анын эң негизги себептеринин бири - сүйлөм маанилик жана структуралык жактан бүтүндүк катары аны түзүп турган мүчөлөрдүн көлөкөсүндө калат. Сүйлөмдүн табиятын терең изилдөөдө жаңы ыкмаларды изилдөөдө сүйлөм жана анын мүчөлөрү боюнча белгилүү бир эволюцияга алып келди.

Анын субъектилик-предикативдик түзүлүшү жөнүндөгү жалпы кабыл алынган теория менен катар жаңы концепция пайда болду. Ал концепция боюнча сүйлөм тилдеги типтүү үлгүгө «криссталдашкан бүтүн бирдик» катары уюшулат. Бул багыттын сыпатталышы синтакситик изилдөөлөрдө актуалдуу жана перспективдүү милдеттердин бири болуп калды.

Сүйлөмдү жана анын ой жүгүртүүнүн тиешелүү бирдигине дал келишин изилдөө менен анын тилдик ой жүгүртүү жана кеп менен биримдигинин байланышкан логика-грамматикалык табиятын, тилдик жана логикалык бирдиктрдин карым-катышын аныктоого болот.

Сүйлөмдү дал ошол ой жүгүртүү менен байланышта кароо аны тилдин жана кептин мазмундук бирдиги менен байланышат. Анткени тил жана кеп коммуникациянын жана ой жүгүртүүнүн куралы катары кызмат аткарат.

«Негизги идентификация чындыктын негизги бирдиги катары аң сезимге тилдик формалар аркылуу тил менен сүйлөмдүн байланышы болушу керек» [Буранов,1983:167].

Мындай учурда өзгөчө дескриптивдик лингвистиканын эволюциясы көрсөтмөлүү болот. Дескриптивдик лингвистикада форманын аранжиркасына, формалдуу сырткы структурага – сүйлөмдүн трансформациянын-семантиканын же «тереңдик»- синтаксиске көңүл бурулат.

Н. В. Иртеньева, азыркы лингвистикада бул багыттын түзүүчүсү, «терең» сүйлөмдүн грамматикалык структурасын ой жүгүртүүнүн субъективдик-предикативдик-объективдик структурасына же ой жүгүртүү системасына байланыштырат [Иртеньева Н. В.].

«Н. Д. Арутюнованын пикири боюнча, тереңдик синтаксисте – синтаксистик түзүлүштүн доминанты катары алардын номинативдик аспектиси, алардын чындыктын фрагментин аныктаган функциясында колдонулат» [Арутюнова, 1976:56].

Сүйлөмдүн функциясы – чындык фактынын аталышы, номинация. Анын структурасын сүйлөмдү констациялаган реалдуу жагдайдын бөлүктөргө ажырашы аныктайт. Терең структуранын теориясы үчүн бардык тилдердиги сүйлөмдөрдү сүрөттөөгө колдонулган универсалдуу моделди түзүү аракети мүнөздүү.

Бирок логикалык категориялар – ой жүгүртүүнүн субъектиси жана предикаты дайым эле ээ менен баяндоочко туура келе бербейт, кээде алардын функциялары абдан айырмаланат. Тилде бир эле ойду ар кандай грамматикалык ыкмалар менен туюндурууга болот.

Ар бир улуттук тилде таптакыр башка структуралык өзгөчөлүктөр болушу мүмкүн. Дал ошол өзгөчөлүк логикалык критерийден караганда сүйлөмдүн табиятын жана анын структуралык негизин кароодо белгилүү болот. Мисалы, немис тилиндеги *Ich habe eine Tochter* деген сүйлөм кыргыз тилинде: *Менин кызым бар* же *Менде кыз бар*. Немисче: *Ich bin Student*. Кыргызча: *Мен студентмин*.

Мисалдарда көрүнүп тургандай, бул сүйлөмдөр грамматикалык формасы боюнча айырмаланса да бир эле ойду туюндуруп жатат. Эгерде немис тилиндеги сүйлөмдөрдө байланыштыргычтар башкы мааниге ээ болсо,

кыргыз тилинде жак категориясы негизги орунда турат. Немис тилиндеги мисалдарда ээнин формалык көрсөткүчү гана бар, ал эми сүйлөмдү кыргыз тилине которгондо баш мүчөлөрү толук катышкан эки тутумдуу сүйлөм болуп келет. Бирок бул формалык көрсөткүчтөр пассивдүү мүнөзгө ээ, ал эми кыймыл-аракет аткарган жактар белгисиз мүнөзгө ээ болуп, мындай сүйлөмдөрдө формалдык грамматикалык ээ катышат.

Сүйлөм сөздөн жана сөз айкашынан айырмаланып, кандайдыр бир актуалдуулукту, б.а., чындыктагы жагдай менен айкашат, кубулушту чындыктын фактысы катары келет.

Тиешелүү кубулуш сүйлөмдүн автору үчүн да, адресат үчүн да актуалдуу. Каралып жаткан сүйлөмдө ал туюндурулбаган – модалдык мүнөзгө ээ болду (сүйлөөчү тиешелүү кубулушту реалдуулук катары карайт), ошондой эле белгилүү бир убактылуу перспективаны (учурдагы же келечектеги план) көрсөттү. Дагы бир жөнөкөй актуализация морфологиялык белгилерди камтыган модалдуулук жана мезгилдик көрсөткүчтөргө ээ этиштин жеке формасын камтыган сүйлөмдөрдө ишке ашат.

Демек, сүйлөмдүн маанилүү түзүлүштүк, б.а., структуралык өзгөчөлүгү үйлөмдү түзүп турган синтаксистик байланыштардын өз ара тутумдашы болуп саналат. Сүйлөмдөгү бир дагы сөз сүйлөмдөн тышкары турган сөз карата башкы же көз каранды элемент катары келбейт. Ушул кубулуштун негизинде белгилүү бир структуралык схемадагы ар бир сүйлөмдүн дал келиши турат. Ар бир тилде алардын тобу өзгөчө мааниге ээ.

Сүйлөм – чындыкты туюндурган тилдик бирдик катары актуалдуу болушу керек. Сүйлөмдүн мазмунунун актуалдашуусу предикативдүүлүктү ар бир сүйлөмдүн мүмкүн болгон жана ажырагыс касиети болуп калды.

Предикативдүүлүк – сүйлөмдүн эң маанилүү белгиси. Тил бирдей денотаттарды ар түрдүү аныктоо жөндөмдүүлүгү менен айырмаланат. Синтаксистик бирдиктерге аныктоо жолдорунун вариативдүүлүк касиети тиешелүү. Денотатты аныктоого мүмкүн болгон ыкмалар чектелүү, ошондуктан денотат-аныктаманын айкалышы бекем мүнөзгө ээ. Жагдайды

аныктоо – сүйлөм өз алдынча бирдик жана татаал сүйлөмдүн бөлүгү катары кралат. Алардын ортосундагы айырмачылык – сүйлөмгө мүнөздүү болгон, сөз жана сөз айкаштарында кездешпеген предикативдүүлүк.

Сөз жана сөз айкашынын чындык менен айкалышы, алардын актуализациясы сүйлөм ичинде гана ишке ашат.

Лингвистикада сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибине арналган көптөгөн изилдөөлөр бар. Көпчүлүк изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, сөздөрдүн орун тартиби тилдин түзүлүшү, типологиясы, грамматикалык эрежелери жана салттары, тексттин лингвистикасынын талаптары, ритми, стили жана сүйлөмдүн актуалдуу жиктелиши менен аныкталат.

Салттуу түрдө сөздөрдүн орун тартибинин төмөнкүдөй негизги функциялары бөлүнүп чыгат:

- белгилүү бир синтаксистик катышты туюндурууда кызмат аткарган грамматикалык функциясы;
- сүйлөмдү актуалдуу жиктештирүүнү ишке ашырууга өбөлгө түзгөн коммуникативдик функция;
- айтымдын тутумундагы сүйлөмдөрдүн мүчөлөрүн эмфатикалык жактан бөлүштүрүү менен байланышкан, текст ичиндеги сүйлөмдөрдүн грамматикалык жана маанилик байланышын ишке ашырган стилистикалык функция;

Белгилүү болгондой, немис тили үчүн сүйлөм мүчөлөрүнүн белгиленген орун тартиби мүнөздүү. Сөздөрдүн белгиленген орун тартиби башка маанилердин мүмкүн болгон аспектилерин берүүдөгү флексия сыяктуу грамматикалык каражаттарды колдонуу мүмкүнчүлүгүн чектеп коёт.

Б. Абрамовдун белгилөөсү боюнча, тилде сөз айкаштарынын туруктуу ээрчишүүсүн, бири-бирине эркин ылайыкташкан типтер да болот [Абрамов,1999:134].

Бул типтерге ар кандай деңгээлдеги окшоштук немис жана кыргыз тилдеринде байкалат. Эки тилде тең сөз айкашынын ар кандай типтери бар: зат атоочтордун айкашы, тактооч менен сын атоочтун айкашы ж.б. булар

ичиненен кандайдыр бир деңгээлде туруктуулукту сактап турат. Бирок бири-бирине карата ар кандай позицияда жайгашат.

Практикалык материал көрсөткөндөй, немис тилиндеги сүйлөмдөрдө тилде ар кандай функцияларды аткарган кээ бир орун алмашуулар болот. Ал салттуу түрдө *инверсия* деп аталат.

Синтаксистик изилдөөнүн маселелерин жалпы, жеке мүнөздө, немис жана кыргыз тилдериндеги сүйлөм аспектисинин түшүнүктөрүн карайбыз.

Сүйлөмдүн маңызына тереңдеп кирүүнүн жолун издөө сүйлөмгө жана ынын мүчөлөрүнө болгон көз караштын белгилүү бир эволюциясын жаратты.

Сүйлөмдүн субъектилик-предикаттык түзүлүшүнүн теориясына болгон салттуу көз караш менен катар башка концепция пайда болду. Анда сүйлөм белгилүү типтүү үлгүдөгү бүтүндөй бирдик катары уюшулат. Буларды анализдөө синтаксистик изилдөөлөрдүн эң актуалдуу жана перспективалуу милдеттеринин бири болуп калды. Немис тилиндеги бул маселенин чечилиш жолдору тууралуу В. Г. Адмони (Admoni 1996:226-232; Адмони 1968:237-264), О. И. Москальская (Moskalskaja, 1971, 258-266), Х. Бринкман (Brinkman 1962:510-515), В. Шмидт (Schmidt 1966:282 – 299) сыяктуу германисттердин эмгектеринен маалымат алууга болот.

Сүйлөмдүн реализацияланышынын мыйзам ченемдүүлүктөрү тууралуу маселенин коюлушу жана ар кандай аспектидеги сүйлөм типтеринин ортосундагы иерархиялык байланыштарды аныктоо, алардын түзүлүшүндөгү лексикалык семантиканын ролу жана башка маселелердин бир катары сүйлөм типтеринин же моделдеринин лингвистикалык изилдөөнүн объектиси болуп саналган [Адмони, 1968:291].

Кандай гана тил болбосун синтаксистик түзүлүштүн негизги бирдиги сүйлөм болуп саналат. Сүйлөм ар кандай типтеги сөз айкаштарында өзгөчө орунда турат. Сүйлөмдүн татаалдыгы, көп аспектилиги анын аныктамасынын иштелип чыгышын татаалдантат. Бул синтаксистик бирдиктин көптөгөн аныктамалары бар.

Адекваттуу аныктама аныкталып жаткан көрүнүштүн бир текке тиешелүүлүгүн камтып турушу керек, ошону менен бирге анын өзгөчөлүгү, маңызы белгилениши зарыл.

В. Г. Адмони өзүнүн «Азыркы немис тилинин синтаксисине киришүү» аттуу эмгегинде мындай деп белгилейт: «сүйлөм – кептик пикир алышуунун бирдиги болуп саналат, ал кептик пикир алышуунун актысын, маалыматты уюштурат, ошону менен бирге бүткөн ойду туюндурат. Ар бир тилде сүйлөм өзүнүн жалпыланган формасына (формалардын системасына) ээ болот» [Адмони, 1955:38].

Академик В. В. Виноградов орус тилинин материалында негизинде маңыз, грамматика ишке ашкан кептин түзүлүшүн изилдеп, сүйлөм жөнүндөгү илимди синтаксистин негизине киргизет [Виноградов, 1991:217].

В. И. Дегтяреванын пикири боюнча: тилдин түздөн-түз чындыгы, анын формасы жана өнүгүшү тилдин нормасына ылайык түзүлгөн сырткы жана ички, оозеки жана жазуу кеби, бири-бирин алмаштырган, ойду калыптандырган жана туюндурган тилдик бирдиктер болуп саналат [Дегтярев, 1995:165].

Эгерде тил адам аң-сезиминде потенциалдуу түрдө сакталган тыбыштардын жана көз менен көргөн образдардын жана белгилердин, формулалардын белгилик моделдеринин системасы болсо, анда кеп ойду туюндурдуу максатында уюшулган ошол белгилердин материалдуу чындыгы болуп саналат.

Кыргыз тилинде сүйлөм синтаксистик кубулуш катары биринчи жолу А. Шабдан уулу тарабынан каралган. Изилдөөчү сүйлөмдөрдү жогорудагы белгилерге жана критерийлерге бөлбөй классификациялоого аракет кылган [Шабдан уулу, 1931].

Сүйлөмдү айтылыш максатына карай бөлүштүрүүдө Т. Сопу уулу А. Шабдан уулун кайталайт. Бирок аларга толук түшүндүрмө берип, баш мүчөлөрдүн аныктамасын берет. Баш мүчөлөрдүн болушу же болбошу

сүйлөмдү жалаң жана жайылма деп бөлүштүрүүнүн негизги критерийи катары каралат [Сопу уулу,1993].

Синтаксистин талаа структурасында жөнөкөй сүйлөмдү жалпы синтаксистик талаанын борборуна коёбуз. Татаал сүйлөм анын перифериясына өтүп, суперфразалык биримдикке өтүүчү сегментти түзөт (гиперсинтаксис) [Кострова 1992].

Татаал сүйлөмдүн перифериясы анын жөнөкөй сүйлөмгө салыштырмалуу төмөнкү жыштыгы менен, ошондой эле предикаттуулуктун тиешелүү сүйлөм категориясы менен сүйлөм мүчөлөрүнүн семантикасына окшош ар түрдүү семантикаларды айкалыштыруу менен аныкталат. Мындай биримдиктин натыйжасы жалпы сүйлөмдүн предикативдүүлүгүнүн жогорку деңгээлге – суперпредикативдик деңгээлине өтүүсү болуп саналат. Бул деңгээлде салттуу предикат өзүнүн функцияларын элементардык сүйлөмдөрдү бир бүтүнгө - байламтага же байланыштыргыч сөзгө өткөрүп берет. Алардын суперпредикаттык функциясы – татаал сүйлөмдүн ичинде катышты түзүп туруу болуп саналат.

Кептин субъектиси болгон адам менен түздөн-түз байланышкан тил менен ойломдун, тил менен объективдүү чындыктын карым-катышын чагылдырган лингвистикалык категориялардын бири *тануу* болуп саналат.

Тануу же терс семантикалык маанидеги информацияны камтыган айтымдар тилдин бардык функционалдык стилдеринде кездешет. Мындай айтымдарда терс сапаттар чагылдырылып, сүйлөөчүнүн субъективдик кабыл алуусу боюнча позитивдик сапат катышпайт. Натыйжада терс маанидеги айтымдардагы маалыматтар прагматикалык мүнөзгө ээ болуп, сүйлөөчүнүн чындыкка болгон мамилесин туюндурат [Арсеньева, 2002:97].

Тануу категориясы модалдуулук категориясы менен тыгыз байланышат. Бул категориялардын байланышы танууну туюндурган тилди каражаттардын оң жана терс маанидеги баалоону туюндурууда катышкандыгы менен шартталат. Белгилей кетсек, терс маанидеги тилдик

бирдиктерде тактоо жана тануу категорияларынын ажырагыс биримдигинин принциби сакталат.

Немис жана кыргыз тилдеринде тануу категориясы тастыктоо, бекемдөө, ырастоо категориясынан айырмаланып белгилүү бир тилдик каражаттардын системасын түзүп турат.

Тануу – лексикалык, фразеологиялык, синтаксистик жана башка тилдик каражаттардын жардамы менен уюшулуп, айтымдын элементтеринин ортосунда атайын байланыш болбойт. Тануу айтымга жана синтаксиске гана тиешелүү болушу мүмкүн. Синтаксистик тануу түшүнүккө тиешелүү болуп, натыйжада лексикалык тануу (*er ist kein Lehrer – ал мугалим эмес*) же фразаны танып (*wir haben uns lange nicht gesehen – биз көптөн бери көрүшө элекпиз*) сүйлөмгө таандык болот.

Кыргыз тилинде сүйлөм тутумуна киргенде башка сөздөр менен айкашып, баштапкы номинативдик маанилеринен айырмаланган жаңы маанилерди туюнтуп калган сөздөр көп кездешет. Мындай сөздөрдүн жана мүчөлөрдүн таасиринде жалпы сүйлөмгө мүнөздүү болгон **терс түшүнүктүк маани** да келип чыгат [Элчиев, 2015:170].

Кыргыз тилинде **-ба** мүчөсү, **жок, эмес** сөздөрү катышып жалпы сүйлөмдүк мааниде терс түшүнүк келип чыгат.

-ба мүчөсү этишке жалганып, сүйлөмдө терс маанини уюштурат. Мисалы: *барба, айтпа, көрбө, кетпе, жебе* ж.б.

Немис тилиндеги терс маанидеги сүйлөмдөрдө *nein* сөзү, *nicht* бөлүкчөсү, *kein* ат атоочу катышат.

Немис тилинде да кыргыз тилинде да терс маанини туюндурган формалар сүйлөм ичинде катарынан келбейт, т.а., орус тили сыяктуу бир канча терс форма колдонулбайт. Бирок немис жана кыргыз тилдеринде сүйлөм башында жок деген сөз келип, андан кийин толук маалыматты камтыган сүйлөм кетсе, дагы бир терс формадагы сөз колдонула берет. Мисалы: **Жок, мен аны унуткан жокмун – Nein, ich habe sie nicht vergessen.**

Немис тилинде терс маанидеги сүйлөмдү *kein, nicht, niemand, nie, nichts, nirgendwo, weder ... noch, nein* сыяктуу сөздөр уюштурат. Булардын ичинен *nicht* сүйлөмдүн аягында келип, бүтүндөй сүйлөмдү терс мааниге айлантат. Мисалы: *Die Gäste kommen heute **nicht*** – Бүгүн коноктор келбейт. Кыргыз тилинде немис тилиндеги *nicht* сөзү–ба мүчөсү жалганган этишке туура келет жана сүйлөмдөгү орундук позициясы эки тилде тең бирдей.

Perfekt формасындагы өткөн чактагы сүйлөмдөрдө модалдык этиштер катышса, «*nicht*» негизги этиштин астына келет. Мисалы: *Sie **kann** diese Geschichte **nicht erzählen***. – Ал бул окуяны айтып бере албайт.

Тилде сүйлөм толугу менен терс мааниде болбойт, анын бир гана бөлүгүндө терс маани камтылган да учурлар болот. Мындай учурда немис тилиндеги *nicht* сөзү жокко чыгарылып жаткан сөздүн алдына келип, оозеки кепте өзгөчө интонация менен айтылат. Мисалы: *Ich schenke **nicht dir** dies es Buch, sondern deiner Schwester*. – Бул кимени сага эмес, сенин эжеңе берем.

Мисалдардан көрүнүп тургандай эле, немис тилиндеги *nicht* сөзү мааниси жагынан кыргыз тилиндеги *эмес* бөлүкчөсүнө дал келет. Бирок сүйлөмдөгү позициясы боюнча айырмаланат, т.а., кыргыз тилинде *эмес* бөлүкчөсү жокко чыгарылып жаткан сөздөн кийин келет.

Немис тилинде тануу категориясынын жөнөкөй татаал жана жарым тануу деген түрлөрү бар. Жөнөкөй түрүндөгү сүйлөм мазмуну боюнча бүтүндөй терс мааниде келет. Мисалы: *Wer ist gekommen?* – *Niemand* (Ким келди? – Эч ким).

Тануунун татаал түрү же терс маанидеги сөздөр мезгилдик маанидеги түшүнүктөр (*nie, niemals*), бөлүкчөлөр (*kein, keiner*) же нерселер (*nichts*) менен байланышат.

Жарым тануу маанисиндеги сөздөр айтымдын күмөндүүлүгүн туюндурат. Мисалы, *kaum* (*Ich habe **kaum** verstanden, worüber er gesprochen hat* – Мен анын айтканын араң түшүндүм).

Тануу мааниси сүйлөмдүн бүтүндөй мазмунуна, же бир бөлүгүнө, же сөзгө тиешелүү болушу мүмкүн. Эгерде сүйлөм бүтүндөй мазмуну менен

тануу маанисинде болсо -толук тануу, бир бөлүгүнө же сөзгө тиешелүү болсо жарым тануу формасы пайда болот [3:4]. Мисалы, *Hast du ihn nicht getroffen?* – Сен аны кезиктирген жоксуңбу? *Hast du ihn gestern nicht getroffen?* – Сен аны кечээ кезиктирген жоксуңбу?

Тануу, жокко чыгаруу айтымдын жалпы мазмунуна же субъект менен предикаттын байланышына багытталат да, тилде **жок** деген сөз аркылуу туюндурулат.

Ошентип, немис тилиндеги тануу маанисиндеги сүйлөмдөр структуралык жактан бир бүтүндүктү түзүп турса, тануу маанисиндеги сөздөр семантикалык жактан ажырагыс бүтүндүктү жаратат.

Кыргыз тилинде кээ бир тануу маанисиндеги сөздөр оң маанидеги сүйлөмдөрдө да колдонула берет.

Немис тилинде тануу маанисинин *nicht* бөлүкчөсү, белгисиз ат атооч *kein*, терс маанидеги сөз түркүмдөрү жана байламаталар аркылуу уюшулушу кеңири колдонулат. Мисалы: *Nicht jeder Mensch kann das erleben* – Муну баары эле сезе бербейт; *Sie hat euch nicht geholfen* – Ал сага жардам берген жок; *Er hat kein Wort gesagt* – Ал унчуккан жок.

Немис тилиндеги таануу маанисиндеги сүйлөмдү кыргызча которгондо, сүйлөмдүн тутумунда терс маанинин уюшулушуна айырмачылык болот. Алсак, немис тилинде тангыч маанидеги *nicht* бөлүкчөсү катышса, кыргыз тилинде тангыч маани этиш сөзгө –ба мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалды.

Ал эми кыргыз тилинде *эч* деген тангыч бөлүкчө зат атооч менен айкашып, ага терс маани берет. Эгер терс маанидеги этиш менен айкашып айтылса, анын терс маанисин дагы күчөтүп көрсөтөт. Мисалы: *Эл Кокон ордосунан эч жакшылык болбосун билди.*

Кыргыз тилинде *эч* бөлүкчөсү сурама ат атоочтор менен айкашып, тангыч ат атоочторду уюштурат: *эч ким, эч качан, эч кайда, эч кайсы, эч нерсе* ж.б. [4:506].

Көрүнүп тургандай, немис тилинде да, кыргыз тилинде да терс маанидеги сөздөр сүйлөмдө өзүнчө роль ойнойт.

Салыштырылып жаткан тилдерге тануу маанисиндеги сөздөрдүн бир сүйлөм ичинде катар келиши да мүнөздүү. Бул тилдер аталган көрүнүштүн активдүүлүгү жагынан гана айырмаланат. Кыргыз тилинде бир сүйлөм ичинде тануу маанисиндеги сөздөрдүн катар келиши көп кездешет. Бул жагына кыргыз тили полинегативдик тилдерге кирет, ал эми немис тили монологативдик тилдерге кирет, т.а, аталган кубулуш сейрек кездешет.

Мен бул кишини мурда эч качан көргөн эмесмин – Ich habe diesen Mann noch nie gesehen.

Немис тилинде да, кыргыз тилинде да обочолонгон синтаксистик конструкцияларда жалпы тануу маанисиндеги сүйлөмдөрдүн мазмунун түзгөн ошол эле каражаттар колдонулат. Сүйлөмдүн терс маанисин күчөтүүдө терс маанидеги тактоочтор жана ат атоочтор активдүү кызмат аткарат. Мисалы: *Бул жашоодо эч бир нерсе кокустук эмес.*

Салыштырылып жаткан тилдерде тилдик тануунун мааниси лексика-грамматикалык же стилситикалык каражаттар аркылуу ишке ашат. Мисалы: *Er war nicht im geringsten mehr toll. – Ал эч кандай айырмаланган жок. Ich bin nichts weniger zufrieden als mit deinen Leistungen. – Мен сенин ийгиликтериңе эч кандай ыраазы болгон жокмун.*

Немис тилинде тануу маанисин туюндурууда терс маанидеги сөздөрдүн интеграциясы болуп саналат. Булардын ичинен *nicht* тангыч бөлүкчөсү сүйлөм мүчөлөрүнүн бардыгына эле тиешелүү боло берет, т.а., бардык сүйлөм мүчөлөрү менен айкаша берет.

Азыркы кыргыз жана немис тилдеринде тануу семантикасын жаратуучу элементтер өзүнчө системга ээ. Салыштырылып жаткан тилдерде жалпылык катары башка тилдерден кирген префикстерди белгилөөгө болот: *a-, in-, ur-, dis-, dez-, de-* ж.б.

Мисалы: *Die Anomalie – аномалия, die Irrealität – ирреалдуулук, die Demoralisation – деморализация* [5, 87].

Жыйынтыктап айтканда, кандай гана тил болбосун синтаксистик түзүлүштүн негизги бирдиги сүйлөм болуп саналат. Сүйлөм ар кандай типтеги сөз айкаштарында өзгөчө орунда турат. Сүйлөмдүн татаалдыгы, көп аспектиги анын аныктамасынын иштелип чыгышын татаалдантат.

Немис тилинде терс маанидеги сүйлөмдөр, айтымдар өзүнчө грамматикалык категория катары алынып, жалпы тилдик системадагы орду аныктаган. Ал эми кыргыз тилинде бул сүйлөм өзүнчө категория катары каралган эмес.

1.3. Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн түрлөрүнө, белгилерине карап бөлүү

Сүйлөм – багыныңкы жана тең байланыштагы катыштарга негизделген синтаксистик түзүлүштүн негизги бирдиги. Ошону менен бирге, сүйлөм – белгилүү бир түзүлүш системасы болуп саналат, б.а. сүйлөм моделдеринин бүтүндөй комплексинин болушу менен мүнөздөлөт. Бул эки система тең салыштырмалуу типологияда конкреттүү тилдерди мүнөздөө үчүн колдонулган абдан маанилүү типологиялык өзгөчөлүктөр болуп саналат.

Сүйлөм жөнүндөгү окуунун негизин анын логикалык, актуалдуу, синтаксистик жиктелиши деп аталган критерийлеринин диалектилик биримдиги түзөт. Алар биримдикте туруп жандуу байланыштуу кептин бирдиги катары пикир алышуунун ролун аткарган сүйлөмдүн функциялык негизин түзүп турат. Бул аспектиде сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү гана жана маанилик мазмундун чеги бөлүнүп чыгат [Жапаров, 1992: 22].

Кыргыз жана немис тилдериндеги сүйлөмдөрдүн семантикалык жактан бөлүнүшүндө жалпылыктарды байкоого болот. Эки тилде тең жалпы жактуу, жаксыз, белгисиз жактуу, белгилүү жактуу, сүйлөм типтери бар.

Ал эми айырмачылыктарын сүйлөмдөрдүн формалык-структуралык катыштарында көрүүгө болот, б.а. сүйлөмдөрдүн бул катыштык маанилер немис жана кыргыз тилдеринде кандай формада чагылдырганы маанилүү болот. Немис жана кыргыз тилдери эки башка тил үй-бүлөсүнө кирген тилдерден болгондуктан, синтаксистик категорияларды туюндуруу

каражаттары айырмаланат, анын ичинде ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу, сөздөрдүн орун тартиби, интонация сыяктуу синтаксистик байланыш каражаттары бар. Айырмачылыктар окшош туюнтма каражаттарынын колдонулган формаларда жана алардын карым-катышында байкалат.

Чындыгында, сүйлөмдүн табияты мазмуну жагынан да, структурасы жагынан да көп кырдуу. Ошондуктан сүйлөм жөнүндөгү окуунун өтө зарыл маселелеринин бири — сүйлөмдүн касиетин терең жана кенен чагылдыруу болуп саналат. Маселенин чордонунда сүйлөмдүн типтеринин же моделдеринин системасы, алардын структуралык негизи, чеги, карым-катышы жана функционалдык өзгөчөлүгү турат.

Сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүнүн типологиялык өзгөчөлүктөрү, биз көрүп тургандай, тилдердин морфологиялык деңгээлинин типологиялык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышат.

Немис тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүшүнүн жалпы тенденциясы синтаксистик «бекем» моделдер болуп саналат, ал бир катар предикативдик түзүлүштөрдүн милдеттүү түрдө шайкеш келишинен көрүнүп турат.

Тилдин синтаксистик түзүлүшүндө айкашуу тиешелүү комплекстин пайда болушуна алып келет. Салыштырып көрөлү: *Sind Sie krank? – Ja, Ich bin es; Сиз ооруп жатасызбы? – Ооба.*

Hast du das Buch gelesen? – Ja, ich habe es gelesen, Ich las es; Сиз бул китепти окудуңузбу? – Ооба, окудум.

Эки тутумдуу сүйлөмдө эки негизги мүчөнүн катышуусун билдирет: ээ жана баяндооч. Бул типологиялык өзгөчөлүк немис тилиндеги сүйлөмдө мазмундун өзү ага карама-каршы келген учурларда да пайда болот, мисалы, эки бөлүктөн турган түзүлүшү формалдуу субъект *es* аркылуу уюшулат: *Es taut. Es schneit* – формалык жактан эки тутумдуу сүйлөм.

Немис тилинин түзүлүшүндө формалык критерий маанилүү роль ойнойт, ошондуктан бардык сүйлөмдөр биринчи кезекте формалык негизде бир тутумдуу жана эки тутумдуу сүйлөм болуп бөлүнөт. Өзүнчө, бул жалпы

кабыл алынбаса да, расмий предмети бар формалдуу эки бөлүктөн турган сүйлөмдөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот.

Классификациялоонун кийинки критерийи предметтин семантикасы болуп саналат, ага жараша немис тилинин сүйлөмдөрү жактуу, белгисиз жактуу жана жаксыз болуп бөлүнөт. Жактуу жана жаксыз сүйлөмдөр эки тутумдуу жана бир тутумдуу болот. Буйрутма сүйлөмдөр бир тутумдуу жактуу сүйлөмгө мисал боло алат: *Komm sofort! Geht jetzt!*

Жогоруда адамдын абалын же пассивдүү процессти туюндурган эки тутумдуу жаксыз сүйлөмдөр берилген; бир тутумдуу жактуу сүйлөмдөр инверсия болуп калат, мисалы: *Ihm wurde angst und bange. Im Saal wurde getanzt.* Немис тилинде белгисиз жактуу сүйлөмдөр дайыма эки бөлүктөн турат: *Hier wohnt man gemütlich.*

Кыргыз тилиндеги биринчи типологиялык классификация курамы боюнча бардык сүйлөмдөрдү жөнөкөй жана татаал түрлөргө бөлүнүшүнө алып келет. Мисалы: *Билими жогорунун түшүнүгү жогору (К.Жайнаков).*

Мындай сүйлөмдөр курамы боюнча жөнөкөй болот. Анткени алар баш мүчөлөрдү туюндурган сөздөрдөн гана же грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдөн (сырдык сөз, каратма сөз, киринди сөз) түзүлөт.

Жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык негизи анын курамдык бөлүктөрү катары келген синтаксистик категориялардын сапаттык деңгээли менен шартталат. Бул синтаксистик категориялар - сүйлөм мүчөлөрү, баш жана айкындооч мүчөлөр, грамматикалык жактан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөр. Булардын катышы жөнөкөй сүйлөмдүн мазмунун жана типтерин аныктайт. Мисалы: *Бир адам бар башы алтын, Бир адам бар колу алтын (К.Жайнаков).* Булар эки тутумдуу сүйлөмдөр, анткени баш мүчөлөр катышып турат.

Кыргыз тилинде сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөрдүн катышына же катышпоосуна, баш мүчөлөрдүн бирөөсү гана катышканына карай, ошондой эле жөнөкөй сүйлөмдөрдүн курамдык компоненттери болгон

сөздөрдүн формасына жана байланышына жараша жөнөкөй сүйлөмдүн бир катар типтери бөлүнүп чыгат:

- атама
- жалпы жактуу,
- жаксыз,
- кемтик,
- белгисиз жактуу,
- бир өңчөй мүчөлүү,
- каратма сөз катышкан,
- сырдык сөз катышкан,
- киринди сөз катышкан,
- жалаң,
- жайылма ж.б.

Сүйлөмдүн типологиялык мүнөзү анын курамдык бөлүктөрүнүн сапаттык мүнөзүнө таянат, натыйжада алар бардык тилдерде сүйлөмдүн синтаксистик моделдеринин чоң тобун түзөт.

Жөнөкөй сүйлөмдүн курамы жана анын спецификасы анын структурасын түзүп турган сүйлөм мүчөлөрүнө жана аларга грамматикалык жактан байланышпаган сөздөргө көз каранды. Дал ушул синтаксистик категориялар жөнөкөй сүйлөмдүн тибин аныктайт, анткени сүйлөмдүн модели анын бардык компоненттеринин карым-катышы менен пайда болот.

Жөнөкөй сүйлөмдөр бир тутумдуу жана эки тутумдуу болуп экиге бөлүнөт. Эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн мүнөзү анын грамматикалык жана маанилик ядросун түзгөн баш мүчөлөрдүн карым-катышына жараша болот.

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү жана алардын функциялары баш мүчөлөргө багынат, аларды толуктайт, грамматикалык жактан баш мүчөлөрдөн сырткары боло албайт.

Сүйлөмдө баш мүчөлөрдүн экөө тең катышса, эки тутумдуу сүйлөм болот. Баш мүчөлөр предикативдик катышты келип, сүйлөмдүн синтаксистик ядросун түзүп турат. Мисалы: *Жападан жалгыз (Ч.А.)*.

Мындай сүйлөмдөр кыргыз тилинде бир тутумдуу, б.а. алардагы синтаксистик борборду ээ катышпаган баяндоочтордун тобу түзүп турат. Мисалы: *А менин сыйым карыз эмес* (А.С.).

Мындай сүйлөмдөрдө курамдык бөлүктөргө ажырабайт. Аларда айкындооч мүчөлөрдүн кээ бир белгилерин байкоого болот, бирок баш мүчөлөрдү бөлүүгө болбойт. Бул сүйлөмдөрдүн структурасы мурунку сүйлөмдөрдөн кескин айырмаланат. Демек, бир тутумдуулук түшүнүгү компоненттердин мүнөзүнө жараша сүйлөмдүн синтаксистик моделдеринин бири-биринен айырмаланган татаал системасын түзүп турат.

Кыргыз тилиндеги эки тутумдуу сүйлөмдөр баш мүчөлөрдүн, ээ жана баяндоочтун, карым-катышынан түзүлөт, алар биримдикте туруп сүйлөмдүн грамматикалык борбору болуп, тегерегинде айкындооч мүчөлөрдү жана башка синтаксистик категорияларында топтойт.

Кыргыз тилиндеги эки тутумдуу сүйлөмдөр өзүнүн конструкциясы боюнча айырмаланган, эң кеңири таралаган сүйлөм тиби болуп саналат. Мисалы: *Илим алган өмүрдүн бир мүнөтү өкүнүчтө өтпөйт* (К.Жайн). Бул сүйлөмдөрдөгү баш мүчөлөр предикативдик катыштагы *өмүрдүн бир мүнөтү – өкүнүчтө өтпөйт*, ал эми айкындооч мүчөлөр *илим алган*. Мисалы: *Урбагыла, урбагыла, апамы, барайын* (Т.К.). Бул дагы эки тутумдуу сүйлөм, бирок анда өзүнчө сөз аркылуу туюндурулган ээ катышпайт, анткени ал баяндоочтун жак мүчөсү аркылуу так аныкталып турат.

Сүйлөмдөрдүн айтылыш максатына карай мүнөздөлүшү. Таанып билүү, анын ичинде илимий ой жүгүртүү объектиге чексиз жакындоо, адамдын жаратылышты жана анын мыйзамдарын кабылдоо процессин туюндурат. Изилдөөнүн филологиялык методдору, биринчиден, далилдин жетишсиздиги жана инструменталдык экспериментти жүргүзүүнүн методикасынын жоктугу менен айырмаланат.

Филологиялык анализ жүргүзүүдө колдо болгон тигил же бул материалдарды тандап алуу жолун колдонот, ал эми теориясы үлгүлөрдүн

моделінде түзүлөт, ой жүгүртүү формалдык логиканын эрежелери менен жүргүзүлөт.

Жөнөкөйлөтүүнүн практикалык муктаждыгы, илимий анализдин процедурасын формалдаштыруу, маалыматты иштеп чыгуунун, далилдерди келтирүүнүн экономдуу жана эффективдүү ыкмаларын табуу – илим таанууга таасир этти.

Тил илиминде негизги методдор: сыпаттама, теориялык жана колдонмо. Сыпаттама лингвистиканын алдында ар кандай деңгээлдеги (фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, синтаксистик) тилдин фактыларын сыпаттоо милдети турат.

Теориялык лингвистика тилдин концептуалдык моделдериндеги релеванттуулук жөнүндөгү түшүнүктү калыптандырат. Тилдин функциясынын концептуалдык моделдери жөн гана сыпаттабастан, байкалган фактылар түшүндүрүлөт, божомолдойт. Мисалы, белгилүү бир фонеманын пайда болуу жана дал келүү шарты (мисалы, законы Гриммдин, Вернердин мыйзамы).

Колдонмо лингвистика – лингвистиканын жаңы багыттарынын бири, бирок котормо, тилди окутуунун методикасы сыяктуу илимдер узак тарыхты кучагына камтыйт. Колдонмо лингвистиканын жаш илими катары аталышы компьютердик лингвистика б.а., компьютердик системаны лингвистикалык жактан камсыздоо каралат. Бул багыт боюнча көп изилдөөлөй жүргүзүлө элек.

Азыркы мезгилде колдонмо лингвистика кеңири түшүнүктү камтып, лингвистикалык эмес илимий дисциплиналардагы жана адамдын практикалык ишмердүүлүгүнүн ар кандай чөйрөсүндөгү тилдин түзүлүшү жана функциясы жөнүндөгү илимий билимдер, ошондой эле ал ишмердүүлүктүн теориялык мааниси катары аныкталат [Баранов, 2000: 9].

Изилдөөнүн жалпы илимдик ыкмалары:

- байкоо жүргүзүү,
- эксперимент,

- моделдештирүү.

Биринчи эки ыкма тилди изилдөөнүн классикалык ыкмалары, ал эми моделдештирүү ыкмасы азыркы тил илиминде математикалык лингвистикада жана компьютердик программаларды камсыздоо үчүн лингвистикалык маалыматтарды иштеп чыгууда колдонулат.

Лингвистикалык моделдештирүү изилдөөнүн эксперименталдык жана теориялык методу катары көп мезгилден бери колдонулат. Бирок лингвистикалык моделдештирүүнүн милдеттери жана методикасы «модель» термини сыяктуу эле бир түшүнүктү камтыбайт. Модель – белгилүү бир белгилер боюнча объектинин конструкциялоо.

Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдү айтылыш максатына карай бөлүнүшүн изилдөөдө жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөмдөрдүн моделдеринде каралды.

Сүйлөмдөр мазмуну боюнча ар кандай мүнөзгө, ар кандай модалдык оттенкаларга ээ. Ошентип сүйлөмдөр бир нерсе жөнүндө баяндайт, билдирет, кандайдыр бир фактыны түшүндүрөт, тактайт, четке кагат. Сүйлөмдүн бул мазмундук типтеринин бардыгы жай (баяндагыч) сүйлөм деп аталат.

Сүйлөөчү тараптын угуучу тараптан өзүн кызыктырган бир нерсе жөнүндө билүүгө умтулуусу, же андан кабар алуу иретинде кайрылуусун билдирип турган сүйлөмдөр **суроолуу сүйлөм** деп аталат.

Кепте күчтүү сезимди билдирүү үчүн колдонулган жана илеп интонациясы менен айтылган сүйлөмдөр **илептүү сүйлөмдөр** деп аталат.

Илептүү сүйлөмдөр адамдардын ички сезимин билдирип, аны уюштуруучу грамматикалык каражаттарга төмөнкүлөр кирет: адамдын түрдүү ички сезимин билдирүүчү интонация (кубануу, сүйүнүү, кейүү, таңдануу, ачуулануу, ызалануу, каардануу ж. б.), сырдык сөздөр, каратма сөздөр.

Туюндурган мазмуну менен байланышкан сүйлөмдөрдүн мындай түрлөрү коммуникациянын табигый формасы болуп саналат, ал эми алардын моделдери тил менен ой жүгүртүүнүн карым-катышынын өнүгүшүнүн процессинде жаралган жана бекемделген.

«Сүйлөмдөрдүн мындай ар түрдүүлүгү айтылыш максатына карай гана бөлүнүшү, биздин көз карашыбыз боюнча механикалык түрдө болуп калган. Анткени анда тил менен ой жүгүртүүнүн ажырагыс биримдигинин принциби эске алынган эмес. Биз билдирген маалыматтар даяр, туруктуу болгон тилдик моделдер аркылуу ишке ашат. Эмоцияны, суроону, баяндаманы туюндуруу болгону реалдуу аң-сезим, тилде ишке ашыруу анын функциясы эмес, анын табияты» [Галкина-Федорук, 1957: 95].

Ошентип, сүйлөм маалымат берүү мүнөзү боюнча жана структурасына жараша, биринчиден, интонациясына карата төрт түргө бөлүнөт: жай, суроолуу, илептүү жана буйрук. Курамы боюнча, бул сүйлөмдөр жөнөкөй жана татаал болот [Жапаров, 1992, 31].

Е.И. Шендельс: «ар бир тилдик айтымдын максаты – белгилүү бир иш-аракет» деп белгилейт [Шендельс, 1979: 246].

Немис тилинде сүйлөмдөр айтылыш максатына карай төмөнкүдөй болуп бөлүнөт:

1. Жай сүйлөм (Aussagesatz). Айтымдын максаты маалыматты билдирүү болуп саналат. Мисалы: *Der Dolmetscher wohnt nebenan.* – *Котормочу жаныбызда эле жашайт.* [Bachmann, 1996:268]

2. Суроолуу сүйлөм (Fragesatz). Айтымдын максаты белгисиз маалыматты сурамжылоо болуп саналат. Мисалы: *Kommen Sie mit?* – *Биз менен барасызбы?*

3. Буйрук сүйлөм (Befehlsatz). Айтымдын максаты адамды кандайдыр бир кыймыл-аракетти аткарууга буюруу, багыттоо болуп саналат. Мисалы: *Komm!* – *Бас!* *Kommen Sie!* – *Басыңыз!*

4. Илептүү сүйлөм (Ausrufesatz). Мисалы: *Wie schoen ist die Natur!* – *Кандай сонун жаратылыш!*

Бул мисалдардын ар биринин жөнөкөй болобу, татаал болобу оң жана терс формалары бар. Сүйлөмдүн ар бир тиби сүйлөмдөгү орду жана интонациясы, саны жана структура түзүү элементтери менен аныкталган өзүнчөгө моделге ээ [Шендельс, 1999:246].

Немис жана кыргыз тилдериндеги жай сүйлөмдөр. Жай сүйлөмдөрдө ойдун бүтүшү бир нерсе, бирөө жөнүндөгү маалымат түшүндүрүү, тактоо, четке кагуу, баяндоо ж.б. менен мүнөздөлөт. Мисалы: *Ач бала ток бала менен ойнобойт. Бар деп көпкө, жок деп чөккө.* [Мусаева, 2003:15]. *Кулуке дүпүлдөп тышка чыкты* (Т.К.).

Бул сүйлөмдөрдө, структурасына жараша чындыктагы кубулуш жөнүндөгү билдирүү түшүндүрүү, насаат айтуу, фактыны констациялоо түрүндө болду. Мисалы: *Байлыгын болгуча, уятын болсун.* [Мусаева, 2003:15] *Экөөбүз эми экинчи көрүшпөйбүз* (Ч.А.).

Жай сүйлөмдөрдүн табиятынын өзгөчөлүгү алардын курамдык бөлүгү жана тиешелүү интонациясы аркылуу аныкталат. Мындай сүйлөмдөрдүн мүнөздүү белгилери:

Сүйлөмдө сурама ат атооч сүйлөм мүчөсү катары келбейт, *-бы* бөлүкчөсү жана *беле, бекен* бөлүкчөлөрү катышпайт. Мисалы: *Каракчы да ушулардай болчу беле. Жаш эле балдар турбайбы* (Ч.А.).

Бул баяндоочтор энин милдетин аткарган сөздөргө менен бирдикте кыймыл-аракет, абал же жана башка касиеттер жөнүндө билдирет.

Жай сүйлөмдөр, негизинен, басаңдатылган тондо айтылып, кептин ортосуна келгенде көтөрөлүп, анан кайра акырын ылдый түшө баштайт.

Немис жана кыргыз тилдериндеги жай сүйлөмдөр мазмунуна кандайдыр бир маалыматты, фактыны тастыктоо же четке кагууну камтыйт. Алар фактынын констациясын гана туюндурбастан, күмөндүктү, божомолду да билдирет. Жай сүйлөмдө баяндоочтун жакталган бөлүгү экинчи орунда турат. Мисалы: *Hinter den Pflaumenbaeumen leuchtet Bienkoppsgekalktes Neuhaus* – *кара өрүктөрдүн артында Бинкоптун акталган жаңы үйү жаркырап турат* (Strittmatter).

Er erwachte immer schwerer an den Morgen – *ага күндөн күнгө ойгонуу оор болду* (Bachmann).

Ар бир тилдик айтымдын максаты - белгилүү иш-аракеттерди туюндуруу болуп саналат

Немис тилинде Е.И. Шендельс жай сүйлөмдүн төмөнкүдөй моделдерин бөлүп көрсөтөт. Жай сүйлөмдөрдүн моделдери бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн баштап каралат:

Модель 1. - Атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтон турат: Бул моделди кыргыз тилинде көрүүгө болот. Мисалы: *Heute – бүгүн; Woche – жума.*

Бул модель болумуштук сүйлөм (Existenzialsatz), макала аталышы катары колдонулат. Мисалы: «*Sport*» - «*Спорт*»; *Maerchen – жомок; 1. (erste) Kapitel – биринчи бөлүгү.*

Модель 2. - Жооп иретинде айтылган модалдык сөздөн турат. Мисалы:

Gesundheit ist der groesste Reichtum – биринчи байлык ден-соолук.

Модель 3. - Буйрук тон менен айтылган зат атоочтон турат. Мисалы: *Komm zu mir! - Бери кел! Du bist wie eine Rose! [H.Heine, 1998: 67] – Сен роза гүлүндөйсүн! Hoffnung und Liebe! [H.Heine, 1998:64] – Үмүт жана сүйүү! Wie schoen ist die Sonne! (Heine). – Күн кандай сонун!*

Модель 4. - Атоочтук бөлүгү атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч болгон атоочтук баяндооч. Бул эки тутумдуу сүйлөмдүн модели.

Мисалы: *Dieses Buch ist interessant – бул китеп кызыктуу.*

Бул моделдердин ар түрдүүлүгү – эки бирдей зат атоочтон, сын атоочтон, атоочтуктан же тактоочтон, байланышыргыч этиштен турган идиоматикалык туюнтма. Мисалы: *Verbotene Fruechte sind suessestes – таарынгандын тамагы татуу. Ungeladene Gast ist ein Last – Чакырылбаган конок, шыпырылбаган жерге отураат.*

Модель 5. - Атоочтук бөлүгү атооч жана сан атооч болгон атоочтук баяндооч. Мисалы: *zwei mal zwei ist vier – эки жерде эки төрт.*

Модель 6. - Атоочтук бөлүгү инфинитив болгон атоочтук баяндооч: Мисалы: *Der Magen ist Leichter zu fuellen als die Augen – өзү тойсо да көзү тойбойт.*

Модель 7. - Атоочтук бөлүгүн сын атооч же сын атоочтук маанидеги атоочтук, кээде тактооч.

Мисалы: *Wer nicht arbeitet, soll nicht essen- иштебеген тиштебейт.*

Модель 8. - Атоочтук баяндооч – илик жөндөмөсүндөгү зат атооч же предлог менен айкашкан зат атооч: Мисалы: *wie der Vater, so der Sohn – агасын көрүп унисси өсөт. Эшигин көрүп төрүнө өт.*

Модель 9. - Ээ жана баяндоочтон турат. Ал жөнөкөй жана жалаң сүйлөм. Мисалы: *der Apfel faellt nicht weit vom Stamm – алма багынан алыс түшпөйт.*

Модель 10. - Этиштин тиешелүү жөндөмөдөгү предлогду талап кылган же кылбаган толуктоочу, тактоочу же предикативдик аныктоочу болгон учурда пайда болот. Мисалы: *Geld regiert der Welt – нулуң болсо кулуңмун. Beim Geschaefft hoert die Freundschaft - соодада достук жок.*

Модель 11. - Эки толуктооч менен этиш аркылуу жасалат; көбүнчө алар ар кандай жөндөмөдөгү эки объект. Мисалы: *Lieber ein kluger Tadel als ein dummes Lob – жаман айтпай, жакшы жок.*

Модель 12. - «es» компоненти катышкан жай сүйлөм. Мисалы:

Erst besinn es, dann beginn es – жети өлчөп, бир кес. Wie es Ei, so es Hennele - энесин көрүп кызын ал.

Жай сүйлөмдөрдө ойдун бүтүшү бир нерсе, бирөө жөнүндөгү маалымат түшүндүрүү, тактоо, четке кагуу, баяндоо ж.б. менен мүнөздөлөт [Е. М. Галкина - Федорук, 1957:95], [Зиндер, 1957:231]. Мисалы: *Адам таяк жеп кагылат, жеме угуп жетилет (Ж.Т.). Башкага таарынсаң да ашка таарынба (Ж.Т.). Адам ар түрдүү болот (М.С.).*

Бул сүйлөмдөрдө, структурасына жараша чындыктагы кубулуш жөнүндөгү билдирүү түшүндүрүү, насаат айтуу, фактыны тактоо түрүндө болду. Мисалы: *Байдын ашын байкуш аяйт (М.С.).*

Жай сүйлөмдөрдүн табиятынын өзгөчөлүгү алардын курамдык бөлүгү жана тиешелүү интонациясы аркылуу аныкталат. Мындай сүйлөмдөрдүн мүнөздүү белгилери:

Сүйлөмдө сурама ат атооч сүйлөм мүчөсү катары келбейт, *-бы* бөлүкчөсү жана *беле, бекен* бөлүкчөлөрү катышпайт. Мисалы: *Жаман жолдош жоого алдырат, жаман сөз доого калтырат (макал).*

Терс маанидеги жай сүйлөм. Терс маанидеги жай сүйлөмдөрдө баяндоочтор атоочтук же этиштик формада болушу мүмкүн, ошону менен бирге алар ээ аркылуу аталган кыймыл-аракетти, абалды же нерсенин белгисин четке кагат. Мисалы: *Түбөлүк деген күбөлүк жок. Башкаларга бой көтөргөн жаратпайт (Ж.Т.).*

Баяндоочтордун милдетин сын атооч, сан атооч жана жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрдө турган кээ бир ат атоочтор атоочтор терс маанидеги эмес бөлүкчөсү менен айкашып аткарат. Мисалы: *Билимдүүнүн баары бийликке келбейт, акылмандын баары атакка жетпейт. Ал эч кимге көрүнмөк эмес (Ч.А.).*

Терс маанидеги сүйлөмдөрдүн баяндоочу эмес бөлүкчөсү же –га мүчөсүнүн жардамы менен этиштин терс формасы аркылуу туюндурулушу мүмкүн. Мисалы: *Билимге карылык жок, эмгекке жаштык жок (Ж.Т.).*

Буйрук маанисиндеги жай сүйлөм. Буйрук маанисиндеги жай сүйлөмдүн мүнөзү баяндоочтун буйрук формасы аркылуу мүнөздөлөт. Жай сүйлөмдөрдүн бул түрү да ар түрдүү, бирок структурасы жана мазмуну боюнча көбүнчө илептүү сүйлөмгө да окшошуп кетет. Мындай учурда аларды интонация гана айырмалап турат. Буйрук маанисиндеги жай сүйлөмдөрдө баяндоочтун милдетин көбүнчө I жана II жактагы этиштин буйрук, каалоо-тилек ыңгай формасы аткарат.

1) баяндоочтун милдетин көптүк санда турган 1-жактагы этиштик форма аткарып, ага –к жак мүчөсү жана белгилүү өткөн чактын –ды мүчөсү жалганат. Мындай учурда этиш өткөн чак маанисинде болбой, келер чакты, б.а., каалоо-тилекти туюндуруп калат. Мисалы: *Мен балык болуп кетем. Уктуңбу, ата мен балык болуп кетем (Ч.А.).*

2) баяндоочтун милдетин келер чак формасындагы 2-жакта турган этиштер аткарып, алар көбүнчө жекелик санда, сейрек учурда көптүк санда болуп, аларга -сың, -сыңар, -сыз, -ңыз, -сыздар, -ңыздар жак мүчөлөрү жана жалганат. Аларга сүйлөмдүн аягында тон дароо көтөрүнкү айтылган өзгөчө

интонация мүнөздүү. Бул жагынан илептүү сүйлөмдөргө жакындашып кетет. Мисалы: *Туура эмес айтасыңар (Ч.А.). Өзүң деле билесиң (Ч.А.).*

3) Буйрук маанисиндеги жай сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *-сын* мүчөсү жалганган 3-жактагы этиш аткарат. Мындай структурадагы сүйлөмдөр каалоо-тилек маанисинде келет. Мисалы: *Эгер бош убактысы болсо, бирге барышсын (С.А.).*

Буйрук маанисиндеги жай сүйлөмдүн баяндоочунун мындай формалары көбүнчө жазууда, иш кагаздарынын кебинде, буйруктарда, токтомдордо, чечимдерде, нормага салынган кептик штамптарда колдонулат: *бекитилсин, жиберилсин, каралсын, кабыл алынсын, киришсин, эсептелсин, канааттандырылсын, берилсин, алынсын, алынып ташталсын, жактырылсын ж.б.*

Буйрук маанисиндеги жай сүйлөмдүн бул түрлөрү интонациясы боюнча илептүү сүйлөмгө окшошуп кетет. Ошондуктан жазуу кебинин контекстинин ролу чоң. Оозеки кепте интонация илептүү сүйлөм Буйрук маанисиндеги жай сүйлөмдүн баяндоочунунан айырмаланат.

4) Буйрук маанисиндеги жай сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин жак мүчө жалганбаган 2-жактагы этиштик форма аткарат, мындай учурда буйрук маани пайда болот.

а) Баяндооч уңгу түрүндөгү этиштерден турат, ээ катышпайт. Мындай сүйлөм тиби көбүнчө оозеки кепте же көркөм адабиятта колдонулат. Мисалы: *Таза болсоң суудай бол, баарын жууп кетирген (макал).*

б) Баяндооч 2-жактагы, көптүк сандагы уңгу түрүндөгү этиштерден уюшулат. Мындай учурда ээ катышпайт, катышса да сүйлөмгө эч кандай кошумча маани киргизбейт. Мисалы: *Жакишыга жанаишсаң, кадырың артат, жсаманга жанаишсаң, кендириң кесилет (Ж.Т.).*

в) Баяндооч уңгу түрүндөгү этиштерге *-гын* мүчөсү жалгануу менен да уюшулат. Мындай учурда ал сураныч жана каалоо-тилек маанисин туюндурат. Мисалы: *Дыйкан адамдан жер жайын сурагын.*

Немис жана кыргыз тилдериндеги суроолуу сүйлөмдөр. Дүйнө тилдеринин грамматикасында өзөгүн суроо интонациясы түзгөн сүйлөмдөр өзүнчө бир тилдик өзгөчөлүк болуп саналат. Ар бир тилге тиешелүү суроолуу сүйлөмдү уюштуруучу каражаттар бар. Ал каражаттарды салыштыруу аркылуу тилдердеги жалпылыктарды, айрмачылыктарды аныктоого болот. Ушул маселеге байланыштуу бул макалада тектеш эмес тилдерден болгон кыргыз жана немис тилдериндеги суроолуу сүйлөмдөрдүн моделдери талдоого алынат.

Кыргыз тили тилдердин генеологиялык классификациясы боюнча түрк тилдеринин тобуна кирсе, немис тили герман тобуна кирип, бири биринен кескин айырмаланат. Ошентсе да эки тилдеги суроолуу сүйлөмдөрдү уюштуруучу каражаттарды салыштыруу менен кандайдыр бир жалпылыктарды, айрмачылыктарды табууга болот.

Изилдөөчү Ч. Тулееванын “Немис жана кыргыз тилдеринин фонетика-фонологиялык системасынын типологиялык мүнөзү” (2010) аттуу докторлук диссертациясында кыргыз жана немис тилдеринин интонациялык структурасынын ар кандай типтеринин окшоштуктары аныкталып, жалпы илимпоздор арасына кызыгууну жараткан.

Ч. Тулеева немис жана кыргыз тилдериндеги үч коммуникативдик типтин интонациялык структурасынын 6 түрүн көрсөтөт: баяндоо маанисиндеги жөнөкөй сүйлөм, баяндоо маанисиндеги татаал сүйлөм, суроо маанисиндеги сөз катышкан суроолуу сүйлөм, суроо маанисиндеги сөз катышпаган суроолуу сүйлөм, нак илептүү сүйлөм жана нак эмес илептүү сүйлөм [3, 6].

Сүйлөөчү тараптын угуучу тараптан өзүн кызыктырган бир нерсе жөнүндө билүүгө умтулуусу, же андан кабар алуу иретинде кайрылуусун билдирип турган сүйлөмдөр **суроолуу сүйлөм** деп аталат.

Суроолуу сүйлөмдөр өзүнүн мазмунуна белгилүүдөн белгисиздикке өтүү идеясын камтып турат. Ошондуктан тигил же суроолуу сүйлөмдөр объективдүү чындыктын кубулуштарын таанып билүү иретинде колдонулат.

Суроолуу сүйлөмдөр көпчүлүк учурда, диалогдо колдонулат, сейрек учурда монологдук жана риторикалык кепте колдонулат.

Кыргыз тилиндеги суроолуу сүйлөмдөр өзгөчө интонацияга, грамматикалык формага, мазмунга жана өзүнчө структуралык өзгөчөлүктөргө ээ.

1. Суроолуу сүйлөмдөрдүн басымдуу бөлүгү *ким, эмне* деген сурама ат атоочтор аркылуу уюшулуп, заттын, ар кандай абалдын аталышын тактоо иретинде колдонулат: *-Бул жерде эмне кылып жүрөсүң? Өзүң кимсиң?* (“Кыямат”).

2. *кандай, кайсы, качан, канча, нече, канчанчы, неченчи* деген ат атоочтордун жардамы менен нерсенин ар кандай белгилерин тактоо, сурамжылоо максатында суроолуу сүйлөм түзүлөт. Мисалы: 1. *Буга сиз кандай дейсиз, аким?* 2. *-Кайсы кожоюн?- Авдий апкаарып калды* (“Кыямат”).

3. Суроолуу сүйлөмдүн курамына *качан, кайда, кайдан, кантип, эмнеге, эмне үчүн, кандай* сурама ат атоочтор катышып, белгисиз болгон ар кандай кырдаал такталат. Мисалы: 1. *Болуптур, эми Гришаның каякта?* 2. *Сен мага азыр ордуңдан жылбай түшүндүрүп берчи, эмне үчүн менин балдарымдын башын айлантып жүрөсүң?* 3. *Кичине мээбизди бозчаңгыл кылып алсак кантет?*

4. Кыргыз тилинде *-бы* мүчөсү суроолуу сүйлөмдү уюштуруучу активдүү форма болуп саналат. Мисалы: *-Кандай? Мыйзам долбооруна түзөтүү киргизмексиңби? Менин шартымды кабыл аласыңбы?*

5. Суроолуу сүйлөмдүн аягына *ыя, ээ, го* бөлүкчөлөрү келип да, суроо маанисиндеги сүйлөмдөр жаралат.

Мисалы: 1. *Акчадан акмак киши эле качпаса, туурабы ыя, Лёнька?*

2. *Кантип эле мени тааныбайбыз дейсиңер, ыя?*

6. Сүйлөмдүн тутумуна *бейм, беле, бекен* деген жардамчы сөздөр катышып, суроо интонациясынын жардамы менен суроолуу сүйлөмдөр

уюшулат. Мисалы: *Өмүргө өлүм менен жооп бергендей эле, сен муну ойлогон жок белең? 2. Эмне бул жерге сени бирөө зордоп сүйрөп келди беле?*

Немис тилинде суроолуу сүйлөмдүн (Fragesätze) эки түрү бар:

1. Суроо маанисиндеги сөз катышпаган суроолуу сүйлөм (Entscheidungsfragen, Satzfragen). Мындай айтымдын максаты – “*Ооба, Жок*” (*Ja, Nein*) кыска же жайылган формасында берилген оң же терс маанидеги жооп алуу.

Жалпы суроонун же суроо маанисиндеги сөз катышпаган суроолуу сүйлөмдүн модели эки структура түзүүчү белгиси менен айырмаланат: акыркы этиштин баштапкы формасы жана суроо интонациясы. Мисалы:

-Ist alles in Ordnung? - Alles (ist) in Ordnung. Суроолуу сүйлөмдөрдүн моделдеринин варианттарында эки суроо (альтернативдүү суроо) кездешет, анда эки мүмкүнчүлүктүн бири тандалат. *Ооба* же *жок* деген жооп берилбейт, ал толук сүйлөм формасында болот. Мисалы: *Ist er früh oder spaet gekommen? - Frueh am Morgen—ал эртеби же кеч келдиби?— эртең менен эрте (Bachmann, 1996:310). Kommst du von Motrilo der warst du hier?- Hier— Сен Мотрильден келе жатасыңбы же бул жакта эле белең? — бул жакта (Bachmann, 1996:151) Fahren wir auf dem Lande heute oder morgen?- Heute — биз айылга бүгүн барабызбы же эртеңби?- бүгүн (Brecht, 1993:150).*

2. Суроо маанисиндеги сөз катышкан суроолуу сүйлөмдөр. Айтымдын максаты - белгисиз маалымат жөнүндө кабар алуу болуп, жообу толук же кемтик сүйлөм формасында келет. Суроо маанисиндеги сөз катышкан суроолуу сүйлөмдөрдө 2 негизги белги чечүүчү ролду ойнойт: сүйлөмдүн башындагы суроолуу сөз жана суроо интонациясы.

Немис тилиндеги суроо маанисиндеги сөздөр: *wer? — ким? was?— эмне?, wann?— качан?, wo?—кайда?, wie? —кандай?, warum?—эмнеге?* и

другие. Мисалы: *Wer seid ihr? (Brecht, 1993: 237) – Силер кимсинер? Was ist denn da? (Bachmann) – Бул жерде эмне?*

Суроо маанисиндеги сөз катышкан суроолуу сүйлөмдөрдө эки же андан ашык суроолуу сөздөр катышып, бир канача максатты көздөгөн суроолуу сүйлөм (*mehrzielige*) деп аталат. Жалпы суроодон айырмаланып, жай сүйлөмдүн бардык эле моделдери суроолуу сүйлөмдүн моделине айланбайт: *es regnet – жаан жаап жатат; ihn friert – ал үшүп жатат; man tanzt – бийлеп жатышат.*

Эгерде суроо баяндоочко берилсе, анда этиштер колдонулат. Мисалы: *Was tut er? Was macht man? – Ал эмне кылды? Эмне кылып жатышат? Was geht hier vor? – Алдыдагы пландар кандай? Was geschieht? – Эмне болду?*

Суроолуу сүйлөмдөрдүн аталган эки негизги түрүнөн тышкары «жалган» суроо формасы да бар, аларды өзгөчө тон аркылуу гана таанып билүүгө болот.

Тастыктоочу суроо (*Vergewisserungsfragen*). Модели боюнча – жай сүйлөм түрүндө болуп, бирок сүйлөөчү экинчи бир адамдан айтылган кептин тастыкталышын күтөт. Мындай сүйлөмдөрдө көпчүлүк учурларда *doch, nicht – ошондойболсо да, бирок* сөздөрү, *wirklich, sicher, nicht wahr – албетте, сөзсүз, чын эле ж.б.* модалдык сөздөр колдонулат. Мисалы: *Ich kenne da eine Bar. Wir gehen, nicht wahr? (Bachmann, 1996:145) – Мен бул жерде бир барды билем. Биз барабыз, ошондойбу? Sie werden sicher in der Versammlung auftreten? (Bachmann, 1996:196) – Сиз албетте чогулушта чыгып сүйлөйсүз да? Zunaechts kriegt er eine schoene Kappe und Stulpenstiefel, nicht? (B. Brecht, 1996: 189) – Биринчи ал сонун калпак менен өтүк алат да, чынбы?*

Риторикалык суроо (*Rhetorische Fragen*). Бул модели боюнча суроолуу сүйлөм, бирок сүйлөөчү эч кандай жоопту талап кылбайт, жоопту өзү бериши мүмкүн. Суроо берген адам экинчи бир адамдын ойлонуусуна түрткүболуп, кандайдыр бир ойго басым жасайт. Мисалы, илимий стилде колдонулушун карап көрөлү: Мисалы: *Sollte das moeglich sein?! – бул*

мүмкүнбү?! - *Wie kannst du dich so benehmen?! – Сен өзүңдү кантип алып жүрөсүң?!*

Кайчы суроо - суроого суроо менен жооп берилет. Суроо багытталган адам, кээде уялганынан же ойлонууга убакыт кармап туруу максатында, кээде таң калуудан кайра суроону кайталайт. Мындай учурда интонация өзгөрөт, ал эми сөздөрдүн орун тартиби сактала берет. Мисалы: *Was verstecken Sie in Ihrer Tasche? – Кабыңызга эмне катып алдыңыз? Was ich verstecke? Nichts. [Strittmatter, 1994: S.92] – Эмне катып алдым? - Эч нерсе.*

Публицистикалык тексттерде суроолуу сүйлөмдөр макала аталыш катарында келе берет: Мисалы: *Was soll werden? Muss das sein? (Zeitung) – Эмне болот? Ушундай да болобу? Gibt es ein Leben ohne Internet? – Интернет жок жашоо барбы? Fuenf Tagewoche in der Schule? – Мектепте беш күндүк окуубу?*

Сүйлөөчү тараптын угуучу тараптан өзүн кызыктырган бир нерсе жөнүндө билүүгө умтулуусу, же андан кабар алуу иретинде кайрылуусун билдирип турган сүйлөмдөр **суроолуу сүйлөм** деп аталат.

Суроолуу сүйлөмдөрдүн төмөнкүдөй түрлөрү бар:

1) жалпы суроо же суроо маанисиндеги сөз катышпаган суроолуу сүйлөм (*Entscheidungs fragen* или *Satz fragen*). Мындай айтымдын максаты – “*ооба, жок*” (*ja, nein*) кыска же жайылган формасында берилген оң же терс маанидеги жооп алуу.

Жалпы суроонун же суроо маанисиндеги сөз катышпаган суроолуу сүйлөмдүн модели эки структура түзүүчү белгиси менен айырмаланат: акыркы этиштин баштапкы формасы жана суроо интонациясы. Мисалы: *„Ist es gefährlich?“ fragte Mara. „Ja“, sagte Charlotte — “бул коркунучтуубу“, деп Mara сурады. „Ооба“, деп Шарлотта жооп берди. [Bachmann, 1996:191]*

Суроолуу сүйлөмдөрдүн моделдеринин варианттарында эки суроо (альтернативдүү суроо) кездеше, анда эки мүмкүнчүлүктүн бири тандалат. Ооба же жок деген жооп берилбейт, ал толук сүйлөм формасында болот.

Мисалы: *ist er frueh oder spaet gekommen? - Frueh am Morgen*—ал эртеби же кеч келдиби?— эртең менен эрте [Bachmann, 1996:310].

Модель 1. Суроо маанисиндеги сөз катышкан суроолуу сүйлөмдөр. Айтымдын максаты белгисиз маалымат жөнүндө кабар алуу. Жообу толук же кемтик сүйлөм формасында болушу мүмкүн. Суроо маанисиндеги сөзкатышкан суроолуу сүйлөмдөрдө 2 белги чечүүчү ролду ойнойт: сүйлөмдүн башындагы суроолуу сөз жана суроо интонациясы.

Немис тилиндеги суроо маанисиндеги сөздөр: *wer? —ким? was?— эмне?, wann?— качан?, wo?—кайда?, wie? —кандай?, warum?—эмнеге?*ж.б. Мисалы: *Wer seid ihr? – Силер кимсинер? Was ist denn da? (Bachmann) – Бул жерде эмне?*

Модель 2. Суроо маанисиндеги сөз катышкан суроолуу сүйлөмдөрдө эки же андан ашык суроолуу сөздөр катышып, бир канча максатты көздөгөн суроолуу сүйлөм (*mehrzielige*) деп аталат. Мисалы: *Wann, wo und wozi versammelt ihr euch? (Bachmann) – Силер качан, кайда жана эмнеге чогуласынар? Wer hat wem zu danken? (Brecht). – Ким кимге ыракмат айтат?*

Модель 3. Жалпы суроодон айырмаланып, жай сүйлөмдүн бардык эле моделдери суроолуу сүйлөмдүн моделине айланбайт: *es regnet – жаан жаап жатат; ihn friert – ал үшүп жатат; man tanzt – бийлеп жатышат.* Эгерде суроо баяндоочко берилсе, анда этиштер колдонулат. Мисалы: *Was tut er? Was macht man? – Ал эмне кылды? Эмне кылып жатышат? Was geht hier vor? – Алдыдагы пландар кандай? Was geschieht? – Эмне болду?*

Суроолуу сүйлөмдөрдүн аталган эки негизги түрүнөн тышкары «жалган» суроо формасыда бар, аларды өзгөчө тон аркылуу гана таанып билүүгө болот.

Модель 4. Тастыктоочу суроо (*Vergewisserungs fragen*). Модели боюнча – жай сүйлөм, бирок сүйлөөчү экинчи бир адамдан айтылган кептин тастыкталышын күтөт. Мындай сүйлөмдөрдө көпчүлүк учурларда *doch, nicht – ошондой болсо да, бирок* сөздөрү, *wirklich, sicher, nicht wahr – албетте,*

созсуз, чын элеж.б. модалдык сөздөр колдонулат. Мисалы: *Ich kenne da eine Bar. Wir gehen, nicht wahr?* [Bachmann, 1996:145] – Мен бул жерде бир барды билем. Биз барабыз, ошондойбу?

Sie werden sicher in der Versammlung auftreten? [Bachmann, 1996:196] – Сиз албетте чогулушта чыгып сүйлөйсүз да?

Zunaechts kreigt er eine schoene Kappe und Stulpenstiefel, nicht? [B.Brecht, 1996:189] – Биринчи ал сонун калпак менен өтүк алат да, чынбы?

Модель 5. Риторикалык суроо. (Rhetorische Fragen). Бул модели боюнча суроолуу сүйлөм, бирок сүйлөөчү эч кандай жоопту талап кылбайт. Жоопту өзү бериши мүмкүн. Суроо берген адам экинчи бир адамды ойлонууга түрткү болуп, кандайдыр бир ойго басым жасайт. Мисалы, илимий стилде колдонулушун карап көрөлү: Мисалы: *Sollte das moeglich sein?! – бул мүмкүнбү?! Wie kannst du dich so benehmen?! – Сен өзүңдү кантип алып жүрөсүң?!*

Модель 6. Кайчы суроо. Суроого суроо менен жооп берилет. Суроо багытталган адам, кээде уялганынан же ойлонууга убакыт кармап туруу максатында, кээде таң калуудан кайра суроону кайталайт. Мындай учурда интонация өзгөрөт, ал эми сөздөрдүн орун тартиби сактала берет. Мисалы: *Was verstecken Sie in Ihrer Tasche? – Кабыңызга эмне катып алдыңыз? Was ich verstecke? Nichts.* [Strittmatter, 1994: S.92] – Эмне катып алдым? Эч нерсе.

Модель 7. Басма сөздө суроолуу сүйлөмдөр аталыш катарында келе берет: Мисалы: *Was soll werden? Muss das sein? – Эмне болот? Ушундай да болобу?*

Суроолуу сүйлөмдөр өзүнүн мазмунуна белгилүүдөн белгисиздикке өтүү идеясын камтып турат. Ошондуктан тигил же суроолуу сүйлөмдөр объективдүү чындыктын кубулштарын таанып билүү иретинде колдонулат.

Суроолуу сүйлөмдөр көпчүлүк учурда, диалогдо колдонулат, сейрек учурда монологдук жан ариторикалык кепте колдонулат.

Суроолуу сүйлөмдөр өзгөчө интонацияга, грамматикалык формага, мазмунга жана өзүнчө структуралык өзгөчөлүктөргө ээ. Алардын ар бирине токтолуп көрөлү:

1) Суроолуу сүйлөмдөрдү түзүп турган бирдиктердин бири – ар кандай жөндөмө формаларда жана башка кызматчы сөздөр менен айкашып келген суроолуу сөздөр: *ким, эмне, кандай, кайсы, качан, канча, нече, канчанчы, неченчи, канча жолу, неченчи жолу, кайсы кезде, кай убакта, эмне үчүн, эмнеликтен, кайда, кайдан, качантан бери, качанга чейин, каерге чейин, кантип, эмне кылып, эмне кылып жатат, кандай максатта ж.б.*

Бул сөздөр сүйлөм ичинде баш же айкындооч мүчөлөрдүн биринин милдетин аткарат. Мисалы: *Мындан бир канча жыл илгери Кыр-Ширерге айдалып кеткен (К.Ж.). Мында качан келген (К.Ж.).*

2) Баяндоочко суроо маанисиндеги –*бы* мүчөсү же *беле, бекен* кызматчы сөздөр жалганып, суроолуу сүйлөм түзүлөт: Мисалы: *Келе жаткан Каныбек эмес бекен (К.Ж.).*

3) Эгерде сүйлөмдө баяндоочтун милдетин этиш сөз аткарып, ага –*бы* мүчөсү жалганып же *беле, бекен* сөздөрү менен айкашып, суроо интонациясы жок болсо, анда ал жай сүйлөм болот. Мисалы: *Кой сойо салсам, энтеп оокат жасай саласыңбы (Т.С.).*

Ошентип кыргыз жана немис тилдериндеги суроолуу сүйлөмдөр жалпы интонациялык структурасы боюнча жалпылыктарга ээ болуп, уюшулуу каражаттары боюнча айырмаланары белгилүү болду.

Немис жана кыргыз тилдериндеги илептүү сүйлөмдөр. Сүйлөмдөр нейтралдуу жана эмоционалдуу болушу мүмкүн. Эмоционалдуулук сөздөрдү тандоодо, буйрук маанисиндеги тондо жана сүйлөмдүн белгилүү бир моделинде туюндурулат. Грамматикада мындай белгилүү моделдер өзгөчө кызыгууну жаратат:

Илептүү сүйлөмдөрдүн моделдери:

Модель 1. - мындай бөлүктөрдөн турат: кандай+сын атооч+ баяндоочтун жөндөлгөн бөлүгү + ээ. Мисалы: - *Sei ruhig!* - *Тынчтан!* - *Lies laut!* – *катуу оку!*

Бул модель мындай вариантта кездешиши мүмкүн: этиштин жакталган бөлүгү сүйлөмдүн аягында келет: *Wie herrlich das Wetter ist!* – *Кандай сонун аба ырайы!*

Модель 2. – *es* - бөлүкчөсүнөн, конъюктивдин учур чак формасындагы этиштен жана атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтон турат. Бул моделдер менен лозунг, чакырыктар түзүлөт: Мисалы: *Es lebe die Freundschaft!* – *Жашасын достук!* *Es ist Herbst!* – *Күз келди!*

Модель 3. Сүйлөм суроолуу сөздөн башталып, этиш менен аяктайт. Ал суроолуу сүйлөмдүн түзүлүшүнөн принципиалдуу түрдө айырмаланат. Интонация – илептүү сүйлөмдүн буйрук маанисиндеги тону.

Мисалы: *Wo sie nur bleibt!* – *Ал кайсы жерге токтоду!* *Warum ich nur angerufen habe!* – *Мен эмнеге телефон чалдым!* *Wie sie das glauben konnten!* – *Алар эмне деп ойлошту!* *Wie er sich anstellt!* – *Ал кандай элестетти болду экен!*

Модель 4. - Илептүү сүйлөмдүн буйрук интонациясындагы багыныңкы сүйлөм формасында болот; байламталар: *wenn, dass, ob, als* *ob* – *эгерде, болбосо* Мисалы: *Wenn es nicht so heiss waere!* – *Мындай ысык болбосо эле!* (*Kennt Sie diesen Menschen?*) *Und ob ich ihn kenne!* – (*Сиз бул адамды билесизби?!*) *Oshonu эле билгенимде!* *Als ob er hier zu Hause waere!* – *Ал бул жерде үйүндө болгонунда!*

Модель 5: сырдык сөздөрдөн турган сүйлөмдөр: *Hallo! Prost! Hurra!* Аларга илептүү сүйлөмдөр кирет: *Ach was! Ach wo! Aber wo!* Мисалы: *Hallo! Prost! Hurra!* – *Ассалоум алейкум! Ден соолук үчүн!* *Ach was! Ach wo!* – *Ай эмне! Ай кайда! Und wo! Aber wo!* – *Анан кайда! Бирок кайда!*

Илептүү сүйлөмдөрдүн бул моделдерине идиоматикалык сүйлөмдөрдүн моделдери кирет:

Модель 6. - *Er ist ein Lueger! Er und luegen!* – *Ал алдамчы! Ал жана алдоо!*

Модель 7. - *Immer Mut! Immer ruhig!* – *Ал кайраттуу! Ал жоош!*

Модель 8. – *Du bist Faulpelz!* – *Сен жалкоосун!*

Модель 9. - *So eine Freude! – Кандай сүйүнүч! Wie ein schoener Tag! – Кандай сонун күн!*

Модель 10. - *Und so was nennt sich Freund! – Дагы дос деп коём!*

Модель 11. - *Das heisst Arbeiten! – Муну иш деп коём! Das heisst Freundschaft! – Бул деген достук!*

Модель 12. *Was sie alles nicht weiss! – Мунун баарын ал билбейт!*

Буйрук сүйлөмдөрдүн көптөгөн моделдери илептүү сүйлөмдөр. Жай сүйлөмдөр да илептүү сүйлөмдөр да сыяктуу айтылышы мүмкүн. Кээ бир илептүү сүйлөмдөр фразеологизмдерге айланган. Модалдык бөлүкчөлөр, экспрессивдик лексика жана сырдык сөздөр күнүмдүк турмушта, беллетристикада жана публицистикада колдонулган кептеги сүйлөм формаларына таасир этет.

Илептүү сүйлөмдөрдө билдирүүдөн тышкары сөзсүз түрдө кандайдыр бир эмоция, психологиялык абал жана сүйлөөчүнүн кабылдоосу туюндурулат.

- Интеллектуалдык абал: таң калуу, ойлонуу, жек көрүү, шылдыңдоо, тоотпогондук. Мисалы: *Биз басмачы эмеспиз, айланайындар! (К.Ж.).*

- *Жок, апаке, атамдар кайра келди окшойт! (К.Ж.). Кайран бий, таш тиштетти хан баласын! (К.Ж.). Түшүбүзбү же өңүбүзбү! (Ч.А.).*

- сезимдер: *коркунуч, боору ооругандык, назиктик, сүйүү, сыймыктануу, жемелөө, коркутуу, кыжыры кайноо, ачуулануу, жек көрүү ж.б.* Мисалы: *Бүгүн жыргал, бүгүн бейпил! (К.Ж.). Сени небак соттош керек болчу! (Ч.А.).*

Илептүү сүйлөмдөрдүн эң башкы структуралык белгиси баш мүчөлөрдүн бири-бирине болгон катышы:

а) Эгерде илептүү сүйлөм чакырык формасында болсо, сөздөрдүн терс орун тартиби түзүлөт, б. а., баяндооч ээден мурда келет. Мисалы: *Жашасын, улуу майрам! (А.С.)*

б) буйрук маанисиндеги илептүү сүйлөмдөрдө баш мүчөлөрдүн да орун тартиби бузулат. Мисалы: *Кудай! Өмүрүңүзгө береке берсин! (К.Ж.).*

Молдодон үйрөнгөн демиң менен ушул этти дубалапсыз, жазга чейин жеткидей болсун! (К.Ж.).

в) Оозеки кепте жана көркөм адабиятта илептүү сүйлөмдөрдү түзүп турган көбүнчө баш мүчөлөрдүн орун алмашуусу байкалат. Ошону менен бирге, ээнини түшүп калышы да байкалат. Мисалы: *Ырастан эле көөпсүң, Темирим! (К.Ж.).*

Мындай учурларда илептүү сүйлөмдөрдү уюштурган интонациянын ролу чоң.

Илептүү сүйлөмдөрдүн баяндоочу – *чы* мүчөсү менен уюштурулат. Мындай сүйлөмдөр илептүү интонациянын мүнөзүнө жараша сураныч, өтүнүч, каалоо, кайгыруу, өкүнүү, эркелетүү ж.б. мааниде болот. Мисалы: *Долон! Кайдасын, Долонум! (Ч.А.). Салам, Ильяс! Кел, чылым чегелик! (Ч.А.).*

Немис жана кыргыз тилдериндеги буйрук сүйлөмдөр.

Модель 1. Жекелик же көптүк санда турган экинчи жактагы императив маанисиндеги этиштен жасалат. Мисалы: - *Sprich!* – сүйлө! - *Lest!* – окугула!

Модель 2. Атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтон турат. Мисалы: *Feuer!* – *Om! Achtung!* – *Көңүл бургула!*

Жагдайга жана интонацияга жараша жардамага чакыруу эскертүү же буйрук болушу мүмкүн.

Модель 3. Инфинитивден түзүлөт: Мисалы: *Aufstehen!* – *Тургула!*

Модель 4. Атоочтуктан турат. Мисалы: *Stillgestanden!* – *Түз тургула!*

Модель 5 Тактоочтон же сын атоочтоон турат. Мисалы: *Vorwärts!* – *Алга! Still!* – *Тынч! Laut!* -*катуу!*

Табыш жөндөмөдө турган учурашуу жана сылыктык формасындагы сүйлөмдөр да буйрук сүйлөм формасында келет: Мисалы: *Guten Tag (Abend)!* – *Кутмандуу күн (кеч)!* *Gute Nacht!* – *Кутмандуу түн!* *Glückliche Reise!* – *Сапарыңар байсалдуу болсун!* - *Aufbaldiges Wiedersehen!* – *Көрүшкөнчө!* *Guten Appetit!* – *Тамагыңар таттуу болсун!*

Буйрук маанисиндеги жай сүйлөмдүн мүнөзү баяндоочтун буйрук формасы аркылуу мүнөздөлөт. Жай сүйлөмдөрдүн бул түрү да ар түрдүү,

бирок структурасы жана мазмуну боюнча көбүнчө илептүү сүйлөмгө да окшошуп кетет. Мындай учурда аларды интонация гана айырмалап турат. Буйрук маанисиндеги жай сүйлөмдөрдө баяндоочтун милдетин көбүнчө I жана II жактагы этиштин буйрук, каалоо-тилек ыңгай формасы аткарат.

1) баяндоочтун милдетин көптүк санда турган 1-жактагы этиштик форма аткарып, ага –к жак мүчөсү жана белгилүү өткөн чактын –ды мүчөсү жалганат. Мындай учурда этиш өткөн чак маанисинде болбой, келер чакты, б.а., каалоо-тилекти туюндуруп калат. Мисалы: *Мен балык болуп кетем. Уктуңбу, ата мен балык болуп кетем (Ч.А.).*

2) баяндоочтун милдетин келер чак формасындагы 2-жакта турган этиштер аткарып, алар көбүнчө жекелик санда, сейрек учурда көптүк санда болуп, аларга -сың, -сыңар, -сыз, -ңыз, -сыздар, -ңыздар жак мүчөлөрү жана жалганат. Аларга сүйлөмдүн аягында тон дароо көтөрүнкү айтылган өзгөчө интонация мүнөздүү. Бул жагынан илептүү сүйлөмдөргө жакындашып кетет. Мисалы: *Туура эмес айтасыңар (Ч.А.). Өзүң деле билесиң (Ч.А.).*

3) Буйрук маанисиндеги жай сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин -сын мүчөсү жалганган 3-жактагы этиш аткарат. Мындай структурадагы сүйлөмдөр каалоо-тилек маанисинде келет. Мисалы: *Эгер бош убактысы болсо, бирге барышсын (С. А.).*

Буйрук маанисиндеги жай сүйлөмдүн баяндоочунун мындай формалары көбүнчө жазууда, иш кагаздарынын кебинде, буйруктарда, токтомдородо, чечимдерде, нормага салынган кептик штамптарда колдонулат: *бекитилсин, жиберилсин, каралсын, кабыл алынсын, киришсин, эсептелсин, канааттандырылсын, берилсин, алынсын, алынып ташталсын, жактырылсынж.б.*

Буйрук маанисиндеги жай сүйлөмдүн бул түрлөрү интонациясы боюнча илептүү сүйлөмгө окшошуп кетет. Ошондуктан жазуу кебинин контекстинин ролу чоң. Оозеки кепте интонация илептүү сүйлөм буйрук маанисиндеги жай сүйлөмдүн баяндоочунунан айырмаланат.

4) Буйрук маанисиндеги жай сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин жак мүчө жалганбаган 2-жактагы этиштик форма аткарат, мындай учурда буйрук маани пайда болот.

а) Баяндооч уңгу түрүндөгү этиштерден турат, ээ катышпайт. Мындай сүйлөм тиби көбүнчө оозеки кепте же көркөм адабиятта колдонулат. Мисалы: *Таза болсоң суудай бол, баарын жууп кетирген (макал).*

б) Баяндооч 2-жактагы, көптүк сандагы уңгу түрүндөгү этиштерден уюшулат. Мындай учурда ээ катышпайт, катышса да сүйлөмгө эч кандай кошумча маани киргизбейт. Мисалы: *Жакшыга жанашсаң, кадырың артат, жаманга жанашсаң, кендириң кесилет (Ж.Т.).*

в) Баяндооч уңгу түрүндөгү этиштерге –*гын* мүчөсү жалгануу менен да уюшулат. Мындай учурда ал сураныч жана каалоо-тилек маанисин туюндурат. Мисалы: *Дыйкан адамдан жер жайын сурагын.*

Таблица 2. Немис жана кыргыз тилдериндеги сүйлөмдөрдүн классификациясы

Немис тилинде	Кыргыз тилинде
Сүйлөмдөрдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшү	
Aussagesätze (жай сүйлөм): <i>Das Museum wurde 1949 gegründet</i>	Жай сүйлөм: <i>Эл менен жашайм деген адам адилетсиз болбойт.</i>
Fragesätze (суроолуу сүйлөм): <i>Studiert sie Deutsch?</i>	Суроолуу сүйлөм: <i>Бүбүштүн ою кандай?</i>
Befehlsätze (буйрук сүйлөм): <i>Geben Sie mir bitte Ihr Lehrbuch</i>	Буйрук сүйлөм: <i>Айланайындар, жакшылыгыңарды аябагылачы, жардамдашып койгулачы!</i>
Ausrufesätze (илептүү сүйлөм): <i>Wie schön ist dieser See!</i>	Илептүү сүйлөм: <i>Алиман! Бул эмне кылганың?</i>
Сүйлөмдө баш мүчөлөрдүн катышына карай бөлүнүшү	

<p>die persönlichen Sätze: <i>Die Kinder können einander immer verstehen–</i> <i>Балдар бири-бирин дайыма түшүнүшөт</i></p> <p>die unbestimmt-persönlichen Sätze: <i>Man schreibt davon oft in den Zeitungen</i> – <i>Бул жөнүндө гезиттерге көп жазышат;</i></p> <p>die unpersönlichen Sätze: <i>Es ist hier warm</i> – <i>Бул жерде жылуу</i></p>	<p>Жалпы жактуу сүйлөм: <i>Бир эшик чыгарам десең, миң эшиктин үлгүсүн көр</i> (макал).</p> <p>Белгилүү жактуу сүйлөм: <i>Жемиши көлдөй толкуган жерди макта, комузум</i> (Ж.Бөкөнбаев)</p> <p>Белгисиз жактуу сүйлөм: <i>Мына бул керемет ыйык тоону Ала-Тоо дейт</i></p> <p>Жаксыз сүйлөм: <i>Мындан артык болбойт, болушу да мүмкүн эмес.</i></p>
---	--

Биринчи бап боюнча жыйынтык

Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн типологиясына арналган илимий изилдөөнүн биринчи бөлүмүндө кыргыз жана немис тилинин салыштырма грамматикасынын изилдениш абалы, элементардык сүйлөм жөнүндө жалпы маалымат, немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн классификациясы талдоого алынып, төмөнкүлөр белгилүү болду.

Салыштырма типология – тилдерге мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү, ошондой эле алардын ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоо үчүн тилдерди башка тилдерге салыштырып изилдеген тил илиминин тармагы.

Салыштырма типологияда тилдер аралык инварианттар мазмундан тандалып алынган жалпы бирдик аныкталат. Ар кандай структурага жана үй бүлөгө тиешелүү болгон эки тилди салыштыруу тилдерди салыштырбастан, тилдердин системасын жана подсистемасын салыштыруудан башталган. Салыштырма типология ар кандай генетикалык топко кирген тилдердин типологиялык жакындыгын аныктайт.

Азыркы учурда кыргыз тилинин салыштырма типологиясы абдан өркүндөп жаткан учуру, анын ичинде кыргыз жана немис тилин салыштырууда, көбүнчө, синтаксис маселеси көңүл чордонунда болгонун байкоого болот. Синтаксис тилдин эң бир татаал, көп кырдуу бөлүмү саналат. Ошондуктан эки тилдин ички грамматикалык түзүлүшүн аныктоодо синтаксистик маселелер негизги мааниге ээ.

Ошентип, маанилүү синтаксистик бирдик болгон сүйлөм тилге да, кепке да тиешелүү. Синтаксис кептин синтаксистик бирдигинин жаралыш ыкмаларын изилдейт.

Жөнөкөй сүйлөмдүн маселелерине арналган азыркы синтаксистик изилдөөлөрдө жана жалпы мүнөздөгү илимий иштерде сүйлөмдү типологиялык жактан изилдөө, б.а., сүйлөмдүн типтерин же моделдерин бөлүп көрсөтүүнүн илимий принциптерине негизделген системалуу изилдөө тенденциясы байкала баштады.

Ошентсе да, сүйлөмдөрдүн көп аспектилүү табиятын чагылдырган ар кандай типтери дайыма классикалык синтаксисте бөлүнүп турган. Ошентип сүйлөм түзүлүшү боюнча эки тутумдуу, бир тутумду, жөнөкөй, татаал болуп бөлүнөт. Жөнөкөй сүйлөмдөр жалаң жана жайылма түрүндө болот, ал эми татаал сүйлөмдөр – тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы болуп бөлүнөт.

Немис тилинин сүйлөмдүн синтаксистик жактан «бекем» моделдерине болгон тенденциянын бир көрүнүшү – рамкалык түзүлүш, зат атооч тобундагы монофлексия, бирдиктүү жокко чыгаруу, сүйлөмдүн толук синтаксистик схема болуп саналат.

Тилдик системанын синтаксистик деңгээли жогорку бирдик катарында жалпы типтерди же сүйлөмдүн структуралык моделдерин жаратат. Конкреттүү кептик мазмунга ээ сүйлөм моделдери кептик агымдын элементардык ячейкасына, кептин негизги коммуникативдик бирдиктерине айланат. Салыштырылып жаткан тилдердеги элементардык сүйлөмдөрдө тануу маанисиндеги сөздөрдүн бир сүйлөм ичинде катар келиши да

мүнөздүү. Бул тилдер аталган көрүнүштүн активдүүлүгү жагынан гана айырмаланат. Кыргыз тилинде бир сүйлөм ичинде тануу маанисиндеги сөздөрдүн катар келиши көп кездешет. Бул жагына кыргыз тили полинегативдик тилдерге кирет, ал эми немис тили мононегативдик тилдерге кирет, т.а, аталган кубулуш сейрек кездешет.

Тектеш эмес тилдерге кирген немис жана кыргыз тилдеринде грамматикалык жалпылыктарга караганда, айырмачылыктар басымдуу келери көрсөтүлдү.

Жыйынтыктап айтканда, үйрөнүп жаткан тилди башка тилдерге салыштырбай туруп анын өзгөчөлүгүн теориялык лингвистикада гана эмес, чет тилин практикалык жактан өздөштүрүү мүмкүн эместиги белгилүү болду.

II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА БУЛАКТАРЫ

2.1. Иштин объектиси, предмети жана ык-методдору

Тилдерди салыштырма-тарыхый жактан изилдөө кандайдыр бир тилдерин ортосундагы байланышты аныктайт. Ал тилдин элементтеринин ортосундагы материалдык дал келүүгө негизделген жана тилдердин структурасындагы белгилүү бир окшоштуктарды аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Изилдөөнүн материалы немис жана кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынан алынган. Жөнөкөй сүйлөмдөрдү дыкат салыштырып изилдөөнүн ишенимдүүлүгү жана негиздүүлүгү жалпы 9000 позицияны камтыган автордун картотекасында (4000 немис тилинде, 5000 кыргыз тилинде) белгилүү болот.

Иштин **объектиси** болуп немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен шайкештиги тандалып алынды.

Изилдөөнүн предмети немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөр жана кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр менен салыштырмасын сыпаттап берүү түзөт.

Бул изилдөөдө салыштырма жана жалпы тил илиминин методологиялык негиздери колдонулду. Иште методдордун үч тобу колдонулат – эмпирикалык, теориялык жана тилдик.

Салыштыруу – тилдерди изилдөөнүн негизги ыкмаларынын бири, ал эми типологиялык лингвистика салыштырма тил илиминин методунун андан аркы өнүгүшүн түзүп турат. Изилдөөнүн объектисине жана максатына (багытына) жараша тилдерди салыштыруу ыкмасын колдонгон тил илиминин түрдүү тармактары бөлүнөт.

Салыштырма типология – тилдерге мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү, ошондой эле алардын ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоо үчүн тилдерди башка тилдерге салыштырып изилдеген тил илиминин тармагы. Демек, типологиялык лингвистика «кептин материалын, биринчи кезекте тыбыштарды жана маанини туюнтууну байланыштырган» мыйзам ченемдүүлүктөрдү белгилейт [Рождественский 2000].

«Тил – адамдардын эң маанилүү пикир алышуу, ой-пикирди билдирүү каражаты болгон система болгондуктан, бул түрдүү жана татаал функцияларды аткара алат. Ар кандай система сыяктуу эле тилдин эки жагы бар. Бир жагынан элементтерден – фонемалардан, морфемалардан, сөздөрдөн турат, экинчи жагынан түзүлүшкө ээ. Тилдин структурасы — анын ички түзүлүшүн, анын жогоруда аталган жана байланыш актысы түрүндө иштешин камсыз кылган элементтердин байланыштарынын жана катыштарынын схемасы» [Аракин 1979: 5].

И.А. Бодуэн де Куртенэ типологиялык изилдөөлөр жөнүндө мындай деп жазган: «Биз тилдерди алардын тектештигине, алардын ортосундагы тарыхый байланышка карабай эле салыштыра алабыз. Тарыхый-географиялык жактан бири-бирине “жат” тилдерде дайыма бирдей касиеттерди, бирдей өзгөрүүлөрдү, ошол эле тарыхый процесстерди жана кайра жаралууларды табабыз. Бардык жерде тилдин түзүлүшүндөгү жана эволюциялык процессиндеги окшоштуктар менен айырмачылыктардын себеби жөнүндө маселелерге туш болобуз...» [Бодуэн, 1963].

Төмөндө тилчи-окумуштуулардын тилдин типологиясы боюнча айткан пикирлерин талдоого алынат.

С. Д. Кацнельсондун пикири боюнча: “тилдин типологиясы — тил системасынын жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо үчүн тилдерди салыштырып изилдеген тил илиминин тармагы” [Кацнельсон 1972:15].

В. Д. Аракин: «Бир катар тилдерде байкалган негизги мүнөздөмөлөрү, белгилери жана жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү лингвистиканын өзгөчө бөлүмүндө – лингвистикалык типология каралат, аны тилдердин жана тилдик түзүлүштүн түрлөрүн аныктаган лингвистикалык типологиянын доктринасы катары да аныктаса болот» [Аракин 1979: 46].

В.Г. Гак: «Салыштырма типология – бул тилдерге мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрдү, ошондой эле тилдер ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоо үчүн тилди башка тилдерге салыштырып изилдеген тил илиминин тармагы» [Гак 1985: 15].

Ошентип, жогоруда келтирилген аныктамалар бири-биринен айырмаланып турса да, типологиялык изилдөөнүн үч негизги милдетин түзөт:

- 1) тил системасынын жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо (С.Д.Кацнельсон);
- 2) тилдерге мүнөздүү өзгөчөлүктөр (В. Г. Гак), бир катар тилдерде байкалган жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдү аныктоо (В. Д. Аракин);
- 3) тилдердин ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоо (В. Г. Гак).

Бул үч милдеттин баары бири-бири менен байланышат, анткени бир нече тилге мүнөздүү мыйзам ченемдүүлүктөр, алардын ортосундагы окшоштуктар, ошондой эле айырмачылыктар так берилген ар бир тилдин түзүлүшүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү менен шартталат.

Лингвистикалык типологиянын аныктамалары да, милдеттери да бири-бирин толуктап турат. Бул өз ара толуктоо, өз кезегинде, «лингвистикалык

типология» деген терминдин өзүндө эле анын үч түшүнүгүн ажырата билүү зарылчылыгы менен шартталган:

1) типология — тилдеги айрым типтерди, тилдин түрлөрүн изилдеген, өз максаты бар, табигый тилдин эң маанилүү жана өзгөчө касиеттерин аныктоону көздөгөн илим;

2) тилдин типологиясы – өзүнчө структура катары белгилүү бир тилдин же тилдер тобунун типологиясы, айрым деңгээлдердин жана категориялардын типологиясын изилдейт;

3) типология - тилдик материалын уюштуруу принциби, ал тигил же бул тилдин типологиялык мүнөздөмөсүн түзүүгө мүмкүндүк берет, ал сыпаттамага таянып, талданган тилдин жалпы типологиялык классификациядагы ордун көрсөтүүгө болот [Общее языкознание, 1972: 525].

Тилдердин ортосундагы айырмачылыктардын жана окшоштуктардын себептерин түшүндүрүү үчүн салыштырылган тилдердин ар биринин мүнөздүү белгилеринин, түзүлүшүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо зарыл. Тилдердин типологиясын салыштыруунун жардамы менен гана түзүүгө болот, анткени "тилдин түрү" аны башка "тилдин түрүнөн" айырмалоочу кээ бир өзгөчөлүктөрдү камтыйт жана экинчи жагынан аны башкасына жакындатат. Ар бир тил бардык тилдерге мүнөздүү болгон жалпы белгилердин биримдигинен жана бул тилди башкалардан айырмалап турган өзгөчө белгилеринен турат» [Крушельницкая 1961: 5].

Ошентип типологиялык лингвистика тилдердин өз ара мамилелерине карабастан, алардын түзүлүшүндөгү окшоштуктарды жана айырмачылыктар, бирдей маанилерди туюнтуу жолдору жана бир типтеги элементтердин функцияларындагы айырмачылыктар, б.а. тилдердин ортосундагы окшоштуктар жана айырмачылыктар структуралык, семантикалык жана функционалдык жактан үч план боюнча бөлүштүрүлөт.

Лингвистикалык типология чечүүгө багытталган максаттарына жана милдеттерине, ошондой эле изилдеген объектисине капай шарттуу түрдө *жалпы типология* жана *жеке типология* болуп экиге бөлүнөт.

Жалпы типология эң көп түрдүү генетикалык топторго таандык тилдердеги жалпы касиеттерди, жалпы өзгөрүүлөрдү, жалпы процесстерди изилдейт. Алсак, зат атоочтордун грамматикалык категориялары, сөз айкаштарынын жана сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндөгү жалпы белгилер, сөздөрдүн морфологиялык түзүлүшүн изилдөө кирет.

Жеке типологияда чектелген мүнөздөгү маселелер изилдөөгө алынат. Бул бир тилдин же чектелген тилдер тобунун типологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө болушу мүмкүн. Мындай типологиялык изилдөөнүн объектиси катары айрым тилдердеги жеке ат атоочтордун системасы же суффикстик морфемалардын системасы, же азыркы герман тилдериндеги модалдуулукту туюнтуучу каражаттардын системасы боло алат.

Изилденип жаткан жеке жана конкреттүү милдеттерге жана объекттерге жараша тарыхый же диахрондук типология кирет, анын алдында айрым тилдердин, тилдердин топторунун типологиясындагы тарыхый өзгөрүүлөрдү изилдөө милдети турат. Алсак, тилдердин синтетикалык түрдөн аналитикалык түргө өтүшү же тилдин тарыхынын байыркы, орто же жаңы мезгилиндеги сөздүн берилген бөлүгүн мүнөздөгөн грамматикалык категориялардын структурасынын өзгөрүшү сыяктуу маселелер каралат.

2.2. Изилдөөнүн негизги аспекти жана методдору

Немис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы тилдердин жеке типологиясынын бөлүмдөрүнүн бири, тагыраагы, жеке типологиянын негизинде өнүккөн контрастивдик лингвистиканын бөлүмдөрүнүн бири болуп саналат. Анткени, мында бир тилдин экинчи тилге салыштырмалуу өзгөчөлүктөрү ачылат, б.а. бир тилдин (немис) типологиялык мүнөздөмөлөрү кыргыз тилине карата аныкталат. Ал эми жалпы типология, жогоруда айтылгандай, дүйнөнүн айрым тилдеринин системаларын мүнөздөгөн окшош жана ар түрдүү белгилеринин суммасын аныктоо менен байланышкан жалпы маселелерди изилдейт.

Белгилүү бир тилдин типологиялык мүнөздөмөлөрү ошол тилдин кайсы тилге салыштырылганына, кайсы тилге карата тигил же бул тилдин типологиялык мүнөздөмөлөрү ачылганына жараша ар түрдүү болушу мүмкүн. Алсак, немис тилинин типологиясы кыргыз тилине карата башкача, ал эми англис тилине карата башкача болот.

Жалпы типологияда тилдердеги жалпы процесстер аныкталат жана изилденгендиктен типологиялык изилдөө чөйрөсүндө тилдердин чоң топторуна мүнөздүү жалпы белгилердин каралышы табигый көрүнүшү. Мындай жалпы белгилер *универсалийлер* деп аталат. Ошентип, биз жалпы структуралык типологиянын маанилүү проблемаларынын бирине – тилдик универсалийлер маселесине токтолобуз.

Азыркы учурда тилдик универсалийлер бир эле учурда тилдердин типологиясы менен байланышат. Бүгүнкү күндө универсалийлер тилдин маанилүү өзгөчөлүгүнө таандык болгон көз караштар боюнча көптөгөн аргументтер белгиленип жатат. Лингвистикада универсалийлер тилдин кандайдыр бир тилге мүнөздүү белгилерин аныктоого жана ар бир конкреттүү тилди жалпы эле адамдын тилине кошууга багытталган.

Тилдик универсалийлер – бул бардык тилдерге же бүтүндөй тилге мүнөздүү болгон кандайдыр бир өзгөчөлүк же касиет. Тилдик универсалийлер өзүнүн табияты боюнча фонетикалык, грамматикалык, лексикалык болуп бөлүнөт.

Фонетикалык универсалийлерге үндүү жана үнсүз тыбыштардын болушу; лексикалык универсалийлерге — уңгу жана туунду сөздөрдүн болушу; грамматикалык универсалийлерге — биринчи жана экинчи жактын ат атоочторунун болушу, этиштин учур чагы, сүйлөмдөрдүн жана сөз айкаштарынын болушу кирет.

Универсалийлерди төмөнкүдөй классификациялоого болот:

1) адамдардын баарлашуунун табигый каражаты катары тилге мүнөздүү болгон жана бир катар мүмкүн болгон байланыш системаларында тилдин маанилүү белгилерин аныктоочу универсалдуу өзгөчөлүктөр. Аларга:

тыбыштык белгинин сызыктуулугу, дискреттүүлүгү, тилдик белгинин эки өлчөмдүүлүгү.

Бул универсалийлер тилди пиктография, Морзе коду сыяктуу коммуникативдик системадан айырмалап турат.

2) Башка түрдөгү универсалийлер – тилдин элементтерине мүнөздүү универсалдуу сапаттарды мүнөздөгөн тилдин касиеттери. Буга жогоруда саналган фонетика, лексика, грамматика тармагындагы категориялык белгилер, ошондой эле сөз классынын категориясы, убакыт категориясы, модалдуулук, сандар, тил каражаттарынын жана формаларынын синонимиясы, омонимиясы жана полисемиясы кириши мүмкүн.

Академик И. И. Мещанинов тилдик универсалийлерге түшүнүктүк категорияларды киргизет. Түшүнүктүк категориялар адамдын аң-сезиминде, ой жүгүртүүсүндө болгон категориялар, ал эми тил сырткы кепти гана эмес, ички кепти да түзүүчү болгондуктан, мындай категориялар лингвистикалык универсалийлерге, тагыраак айтканда, алардын экинчи тибине, тил структураларынын системасынын универсалийлерине таандык.

И. И. Мещанинов мындай деп жазган: «Логикалык субъект жана предикат - түшүнүктүк категориялар болот. Алар сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүндө ачылып, субъект жана предикаттын грамматикалык түшүнүктөрүнө айланат» [Мещанинов 1975: 196].

Андан ары ал субъект менен предикат ойдо дайыма болот, б.а. предмет жана предикат түшүнүктөрү ар кандай тилде сүйлөгөн адам тарабынан ар дайым кабыл алынат, алардын спецификалык тилдик туюнтмасы гана ар башка, ошондуктан предмет жана предикат сыяктуу концептуалдык категориялар лингвистикалык универсалийлерге кирет.

Азыркы мезгилде фонология жана морфология тармагында типологиялык изилдөөлөр абдан интенсивдүү жүргүзүлүп жатат. Морфологиядагы типологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасы, мисалы, типологиялык изилдөөлөрдүн негиздөөчүсү Вильгельм фон Гумбольдт тарабынан сунушталган тилдердин морфологиялык классификациясы,

фонология жаатындагы типологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасы, мисалы, тилдерди үндүү жана үнсүздөргө классификациялоодо В.А. Исаченкого таандык.

Типологиялык изилдөөдө сөздүн типологиясына олуттуу көңүл бурулат. Б. Успенский белгилегендей, «Сөз типологиялык сүрөттөө бирдиги катары абдан ыңгайлуу, ошондуктан анын фонологиялык, лексика-грамматикалык, синтаксистик-семантикалык аспектилери тилдин типологиялык өзгөчөлүгүн ачык-айкын көрүүгө шарт түзөт. Мындан тышкары, фонология, морфология, лексикология, синтаксис жана семантиканын ортосундагы байланыштарды көрүүгө мүмкүндүк берет» [Общее языкознание 1972: 325].

Синтаксистик типологиянын принциптерин иштеп чыккан академик И.И.Мещанинов тилдик структураны жана анын типологиялык касиетин аныктоо үчүн синтаксистик анализ зарыл экендигин белгилейт.

Тилдерди салыштырганда тил системасын эске алуу керек, б.а. салыштыруу категориялык көрүнүштөрдүн деңгээлинде жүргүзүлүшү керек. Салыштырма типологиянын экинчи фундаменталдык принциби – изилденип жаткан кубулуштарга системалуу мамиле кылуу болуп саналат.

Салыштырылган тилдердин типологиялык окшоштугун жана айырмачылыгын өлчөө бирдиги катары грамматикалык категориялар боюнча анализ бир нече этаптарын камтыйт:

- 1) бул тилдерде белгилүү бир грамматикалык категориялардын бар же жок экендигин баяндоо;
- 2) грамматикалык категориялардын колдонулуш формаларын изилдөө;
- 3) изилденип жаткан грамматикалык категориялардын компоненттеринин ортосундагы парадигматикалык байланыштарды изилдөө;
- 4) бул категорияны түзгөн парадигмалардын структурасын изилдөө;
- 5) салыштырылган тилдерде бул категориянын ордун аныктоо.

Салыштырма типологияда минимум эки тилди изилдөө каралгандыктан, ар кандай салыштыруу сыяктуу эле, эмнени салыштырат

жана эмне менен салыштырылат деген маселени амтыйт. Азыркы типологияда “эталон тил” түшүнүгү абдан кеңири таралган. Бул термин башка тилдердин же башка тилдердин салыштырма анализи үчүн стандарт катары тандалып алынган табигый же жасалма тилди билдирет.

Салыштырма типологияда эталон тил катары изилдөөчүнүн эне тили алынат. Демек салыштырма типологиянын дагы бир теориялык принциби – эне тилди эталон тил катары колдонуу болуп саналат. Немис тили менен кыргыз тилин салыштырганда эталондук тил кыргыз тили тили болот.

Бирок эне тилдин түзүлүшү башкача болушу мүмкүн. Ошондуктан, немис тилин кыргыз тил менен салыштыруунун натыйжасы башкача өңүттө, ал эми башка түзүлүштөгү тил менен, мисалы, англис тили менен салыштыруунун натыйжасы башкача болот.

Шарттуу түрдө эталон катары алынган эне тили менен салыштыруу абсолюттук мүнөзгө эмес [Аракин 1979: 33].

Ошол эле учурда типологиялык окшоштуктун жана айырмачылыктын абсолюттук белгилери эмес, тилдердин бири-биринен айырмаланган салыштырмалуу белгилери аныкталат. Типологиянын бул түрү В.Д. Аракин *салыштырма типология* деп атаган. Окшоштуктун жана айырмачылыктын салыштырмалуу типологиялык белгилерин аныктоо салыштырма типологиянын дагы бир теориялык принциби болуп саналат.

Сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүнүн типологиялык өзгөчөлүктөрү, белгилүү болгондой, тилдердин морфологиялык деңгээлинин типологиялык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышат. Алсак, англис жана француз тилдеринде сөздө флексия системасынын жоктугу анын бул тилдердеги сүйлөмдөгү “байланыштуулугун” аныктайт, алардагы ар бир сөздүн орду катуу белгиленген, сөз эч кандай автономияга ээ эмес. Немис тилинде бул фраза деңгээлинде жарым-жартылай автономдуу болуп саналат.

2.3. Немис жана кыргыз тилдериндеги грамматикалык жалпылыктар жана айырмачылыктар

Кыргыз өлкөсү өз алдынча мамлекет болгондон бери улуттук аң-сезим башкача өңүттө өнүгүп, тилчи-окумуштуулар арасында кыргыз тилин башка дүйнө тилдерине салыштырып изилдөө маселесине өзгөчө кызыгуу башталды.

Немис тили боюнч адис катары пикир алышууда кыргыз тили менен немис тилинин окшоштуктарына жана айырмачылыктарына дайыма көңүл бурулат. Бул жерден В.П. Даниленконун «...үйрөнүп жаткан тилди башка тилдерге салыштырбай туруп анын өзгөчөлүгү теориялык лингвистикада гана эмес, чет тилин практикалык жактан өздөштүрүү мүмкүн эмес» деген көз карашын толук колдоого болот [Даниленко, 1997:87].

Бул бөлүмдө кыргыз жана немис тилинин грамматикасы салыштырылып жаткандыктан, алгач аталган тилдердеги жалпы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды белгилеп алууну тура көрдүк.

Кыргыз тили менен немис тили бири-биринен бир топ эле айырмаланат. Алардын эң негизги айырмачылыгы тилдердин генетикалык жана морфологиялык жактан классификациясы боюнча бөлүнүшүнөн башталат. Бул классификация боюнча түрк тилдери агглютинативдүү тилдерге кирет. Кыргыз тили түрк тилдеринин тобуна киргендиктен агглютинативдик типтеги тил болуп саналат. Ал эми немис тили тилдердин флективдүү тибине кирет, т.а., латын жана орус тилдери менен катар эле флективдүүт илдердин классикалык үлгүсүн түзөт.

Демек кыргыз тили менен немис тили ар кандай типтеги тилдерден болу менен бирге грамматикалык жактан бири-биринен бир топ айырмаланат деген жыйынтык чыгарууга болот.

Белгилүү болгондой, грамматикалык айырмачылыктар морфологиялык жана синтаксистик мүнөзгө ээ.

Немис жана кыргыз тилдериндеги грамматикалык айырмачылыктар катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Кыргыз тилиндеги зат атооч сөз түркүмүнө род категориясы мүнөздүү эмес. Ал эми немис тилинде род категориясы өзгөчө мааниге ээ болуп, артикль кызматчы сөзү аркылуу туюндурулат.

2. Немис тилинде төрт жөндөмө (Nominativ, Genitiv, Dativ, Akkusativ) жана жөндөлүштүн үч тиби (күчтүү, күчсүз, родко тиешелүү) болсо, кыргыз тилинде алты жөндөмө (атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш) категориясы жана жөндөлүштүн эки тиби бар.

3. Немис жана кыргыз тилдериндеги көптүк форманын уюшулушунда айырмачылыктар бар. Кыргыз тилинде көптүк форма зат атооч сөзгө –лар мүчөсүнүн (варианттары менен) жалганышы аркылуу жасалат. Мисалы, *мектеп – мектептер*.

Ал эми немис тилинде көптүк форма төрт түрдүү жол менен жасалат:

а) суффикстин жардамы менен: *das Kind – die Kinder*;

б) уңгудагы үндүүнүн өзгөрүшү аркылуу: *der Vater – die Väter*;

в) суффикстердин жана уңгудагы үндүүнүн өзгөрүшү аркылуу: *der Baum – die Bäume*;

г) суффикс катышпай, уңгудагы үндүү өзгөрүп, көптүк сандын формасынын милдетин артикль аткарат: *das Gebäude – die Gebäude*.

4. Немис тилинде сын атоочтордун жөндөмө жана сан категориялары бар, ушуга байланыштуу форма жаратуучу татаал системага ээ. Тагыраак айтканда, сын атоочтор сан боюнча өзгөрөт: Мисалы, *dunkel (каралжын) — der dunkle Anzug (каралжын костюм). golden (алтын) — ein goldner Ring (бир алтын шакек)*. Ал эми кыргыз тилинде сын атооч сан боюнча өзгөрбөйт.

5. Немис тилинде да, кыргыз тилинде цифрадан кийин зат атооч сөз келсе, көптүк мүчө жалганбайт: *1 студент, 5 студент – 1 Student, 5 Studenten*.

6. Этиштин чактары боюнча эки тилде сандык жана сапаттык жактан айырмачылыктар бар. Алсак, немис тилинде этиштин төрт чагы белгиленет: *Präsens, Präteritum, Perfekt, Plusquam perfekt, Futurum I, Futurum II*, ал эми

кыргыз тилинде этиштин үч чагы бар, алардын ар бири кыймыл-аракеттин аткарылышына карай ичинен топторго бөлүнөт.

7. Немис тилинде сүйлөм ичинде өзгөчө мааниге ээ болон модалдык этиштер болсо, кыргыз тилинде андай этиштер жок. Немис тилиндеги негизги модалдык этиштерге: *können* (мүмкүн, колунан келет), *müssen* (кылыш керек), *sollen* (кылыш керек, милдеттүү), *wollen* (каалоо), *dürfen* (мүмкүн, уруксаат алуу) жана *mögen* (каалоо-тилек). Кыргыз тилинде мындай модалдык этиштердин функциясын көмөкчү этиштер аткарат.

8. Немис тилинде этиштерге эки түрдүү залог (*Aktiv, Passiv*) мүнөздүү болсо, кыргыз тилине мындай аталыштагы категория жок. Бирок функциялык жактан бул категорияга кыргыз тилинде этиштин туюк мамиледеги формасы туура келет. Мисалы: *Der Kraftfahrer hat einen Fussgänger überfahren.* – Жүк ташуучу машиненин айдоочусу жолдо өтүп бара жаткан жөө кишини сүзүп кетти (*Aktiv*).

Der Fussgänger wurde von einem Kraftfahrer überfahren. — Жөө жүргүнчү жүк ташуучу машине тарабынан сүзүлдү (*Passiv*).

9. Этиштин ыңгай категориясы боюнча да эки тилде айырмачылыктар бар: кыргыз тилинде этиштин беш ыңгайы (*баяндагыч, буйрук, шарттуу, тилек, ниет*) болсо, немис тилинде үч ыңгай (*Indikativ, Imperativ, Konjunktiv*) белгиленет.

10. Жактама ат атоочтор боюнча кыргыз тилинде род категориясы мүнөздүү эмес, немис тилинде *er* (*ал- муж. род*), *sie* (*жен. род*), *es* (*жансыз нерселерге*) ат атоочтору колдонулат.

11. Кыргыз тилинде предлог сыяктуу кызматчы сөздөр жок, немис тилинде өзгөчө грамматикалык топту түзүп турат. Предлогдордун милдетин кыргыз тилинде жандоочтор же кыйыр жөндөмө мүчөлөрү аткарат. Бирок сүйлөмдө жандоочтор сөздөн кийин келет, ал эми предлогдор сөздүн алдында келет.

Немис тилинин грамматикасында жандоочтор өзүнчө кубулуш же категория катары каралбайт, бирок тилде өзгөчө орунду ээлейт. Мисалы,

entlang (немис тилинин грамматикасындагы салттуу аталышы) предлогу негизинен, жандооч (*den Fluß entlang*) болуп саналат. Немис тилинде жандоочтун милдетин сыяктуу *meiner Meinung nach, von Kindheit an, von seinem Platz aus* - сөз айкаштары аткарат.

13. Немис тилине кыргыз тилинен айырмаланып *префикс кубулушу* мүнөздүү. *Er stellt das Radio an und hört Musik.* – Ал радиону иштетет жана музыка угат.

14. Сөздөрдүн айкалышынан сөз жасоо немис тилинде кеңири кездешет, ал эми кыргыз тилинде сөз жасоонун мындай ыкмасы салыштырмалуу сейрек. Немис тилинде курамында эки, үч, төрт сөздөн турган татаал сөздөр кеңири колдонулат: *der Handschuh — die Hand* (кол) + *der Schuh* (бут кийим) = мээлей, кол кап; *der Hexenkessel — die Hexe* (жез кемпир) + *der Kessel* (казан) = тозок; *die Hornhaut — das Hörn* (мүйүз) + *die Haut* (тери) = айнек чел (көз); *die Kornblume — das Korn* (дан) + *die Blume* (цвeток) = козу уйгак

Немис жана кыргыз тилдерин **синтаксистик планда** алганда грамматикалык төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр бар:

1. Немис жана кыргыз тилдериндеги жай сүйлөмдө сөздөрдүн орун тартиби боюнча айырмачылыктар бар. Кыргыз тилинде баяндооч сүйлөмдүн аягында келсе, немис тилиндеги этиштик баяндооч өзгөрмөлүү келип, экинчи позицияда жайгашат.

2. Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр курамындагы компоненттери боюнча немис тилиндеги жөнөкөй сүйлөмгө туура келбейт.

Алсак, *Кече киного бардым.* Бул сүйлөмдө баш мүчөлөрдөн баяндооч гана катышып, бир тутумдуу сүйлөм формасында түзүлгөн. Аны немис тилине которгондо эки тутумдуу сүйлөм формасында келет: - *Gestern bin ich ins Kino gegangen.* Демек, немис тилинде эки тутумдуу сүйлөм басымдуулук кылат. Бул өзгөчөлүк немис тилиндеги белгисиз ат атооч *man* и жаксыз ат атооч *es* бирдиктеринин болушу менен түшүндүрүлөт.

3. Немис тилинде багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн багыныңкы бөлүгү баш сүйлөм менен байламта жана байланыштыргыч сөздөр менен тутумдашуусу кеңири таралган. Ал эми кыргыз тилинде багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө атоочтуктун, чакчылдын мүчөлөрү менен байланышат.

4. Кыргыз тилинде багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмү көпчүлүк учурда, багыныңкы бөлүгүнөн кийин келсе, немис тилинде багыныңкы компоненти баш сүйлөмдөн кийин же мурда келе берет.

Таблица 1. Немис жана кыргыз тилдериндеги грамматикалык айырмачылыктар

Немис тилинде	Кыргыз тилинде
Род категориясы бар. Мисалы: 1. <i>der Tisch, der Lehrer, der Schüler</i> ; 2. <i>die Schule, die Tafel, die Lehrerin</i> ; 3. <i>das Buch, das Kind, das Mädchen</i> ж.б.	Род категориясы жок
Немис тилинде 4 жөндөмө бар: <i>Nominativ, Genitiv, Dativ, Akkusativ</i>	Кыргыз тилинде жети жөндөмө бар: <i>атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш</i>
Немис тилинде көптүк форма төрт түрдүү жол менен жасалат: а) суффикстин жардамы менен: <i>das Kind – die Kinder</i> ; б) уңгудагы үндүүнүн өзгөрүшү аркылуу: <i>der Vater – die Väter</i> ; в) суффикстердин жана	Кыргыз тилинде көптүк форма зат атооч сөзгө <i>–лар</i> мүчөсүнүн (варианттары менен) жалганышы аркылуу жасалат: <i>китеп-китептер, тоо-тоолор, бала-балдар</i>

<p>уңгудагы үндүүнүн өзгөрүшү аркылуу: <i>der Baum – die Bäume</i>;</p> <p>г) суффикс катышпай, уңгудагы үндүү өзгөрүп, көптүк сандын формасынын милдетин артикль аткарат: <i>das Gebäude – die Gebäude</i>.</p>	
<p>Немис тилинде сын атоочтор сан боюнча өзгөрөт: <i>dunkel – der dunkle Anzug; golden (алтын) – ein goldner Ring (бир алтын шакек)</i>.</p>	<p>Кыргыз тилинде сын атооч сан боюнча өзгөрбөйт.</p>
<p>Немис тилинде этиштин төрт чагы белгиленет: <i>Präsens, Präteritum, Perfekt, Plusquamperfekt, Futurum I, Futurum II</i></p>	<p>Кыргыз тилинде этиштин үч чагы бар: учур чак, өткөн чак, келер чак; алардын ар бири кыймыл-аракеттин аткарылышына карай ичинен топторго бөлүнөт</p>
<p>Немис тилинде сүйлөм ичинде өзгөчө мааниге ээ болгон модалдык этиштер бар: <i>können, müssen, sollen, wollen, dürfen</i> жана <i>mögen</i></p>	<p>Кыргыз тилинде мындай модалдык этиштердин функциясын көмөкчү этиштер аткарат</p>
<p>Немис тилинде этиштерге эки түрдүү залог (<i>Aktiv, Passiv</i>) мүнөздүү: <i>Der Kraftfahrer hat einen Fussgänger überfahren (Aktiv); Der Fussgänger wurde von einem Kraftfahrer überfahren (Passiv)</i>.</p>	<p>Кыргыз тилине мындай аталыштагы категория жок. Бирок функциялык жактан бул категорияга кыргыз тилинде этиштин туюк мамиледеги формасы туура келет.</p>

Немис тилинде үч ыңгай бар: <i>Indikativ, Imperativ, Konjunktiv</i>	Кыргыз тилинде этиштин беш ыңгайы бар: <i>баяндагыч, буйрук, шарттуу, тилек, ниет</i>
Жактама ат атоочтор боюнча немис тилинде род категориясы мүнөздүү: <i>er (ал- муж. род), sie (жен. род), es (жансыз нерселерге)</i> ат атоочтору колдонулат.	Жактама ат атоочтор боюнча кыргыз тилинде род категориясы мүнөздүү эмес.
Немис тилинде предлогдор өзүнчө грамматикалык топту түзүп турат	Предлогдордун милдетин кыргыз тилинде жандоочтор же кыйыр жөндөмө мүчөлөрү аткарат

Жыйынтыктап айтканда, тектеш эмес тилдерге кирген немис жана кыргыз тилдеринде жалпылыктарга караганда, айырмачылыктар басымдуу келет. Эң негизги себеби, бул эки тилдин тектеш эместиги, типологиялык жактан бири агглютинативдик тилдерге кирсе, экинчиси флективдик тилдерге кирет.

Экинчи бап боюнча жыйынтык

Немис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы — тилдердин жеке типологиясынын бөлүмдөрүнүн бири, жеке типологиянын негизинде өнүккөн контрастивдик лингвистиканын бөлүмдөрүнүн бири.

Сүйлөмдүн реализацияланышынын мыйзам ченемдүүлүктөрү тууралуу маселенин коюлушу жана ар кандай аспектидеги сүйлөм типтеринин ортосундагы иерархиялык байланыштарды аныктоо, алардын түзүлүшүндөгү лексикалык семантиканын ролу жана башка маселелердин бир катары

сүйлөм типтеринин же моделдеринин лингвистикалык изилдөөнүн объектиси болуп саналат.

Лингвистикалык типологиянын аныктамалары да, милдеттери да бири-бирин толуктап турат. Бул өз ара толуктоо, өз кезегинде, «лингвистикалык типология» деген терминдин өзүндө эле анын үч түшүнүгүн ажырата билүү зарылчылыгы менен шартталган: тилдеги айрым типтерди, тилдин түрлөрүн изилдеген, өз максаты бар, табигый тилдин эң маанилүү жана өзгөчө касиеттерин аныктоону көздөгөн илим; өзүнчө структура катары белгилүү бир тилдин же тилдер тобунун типологиясы, айрым деңгээлдердин жана категориялардын типологиясын изилдейт; тилдик материалын уюштуруу принциби, ал тигил же бул тилдин типологиялык мүнөздөмөсүн түзүүгө мүмкүндүк берет, ал сыпаттамага таянып, талданган тилдин жалпы типологиялык классификациядагы ордун көрсөтүүгө болот.

Жалпы типологияда тилдердеги жалпы процесстер аныкталат жана изилденгендиктен типологиялык изилдөө чөйрөсүндө тилдердин чоң топторуна мүнөздүү жана структуралык типологиянын маанилүү проблемаларынын бири – *тилдик универсалийлер* болот.

Предмет жана предикат сыяктуу концептуалдык категориялар лингвистикалык универсалийлерге кирет, анткени алар ар кандай тилде сүйлөгөн адам тарабынан ар дайым кабыл алынат, алардын спецификалык тилдик туюнтмасы айырмаланат.

Сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүнүн типологиялык өзгөчөлүктөрү, белгилүү болгондой, тилдердин морфологиялык деңгээлинин типологиялык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышат.

III БАП. Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөргө салыштырма мүнөздөмө

3.1. Бир тутумдуу жана эки тутумдуу элементардык сүйлөмдөр

Немис тилиндеги сүйлөмдөрдүн грамматикалык структурасы, көпчүлүк учурда, эки тутумдуу келет, б.а., сүйлөмдө предикативдик катыштагы эки мүчө болот. Бул мүчөлөрдүн биринчиси экинчиси менен аныкталып, ээ (Subjekt) деп аталат, экинчиси биринчиси менен аныкталып, баяндооч (Praedikat) деп аталат [Адмони, 1955, 44]. Мисалы: *Erlacht – ал күлүп жатат* (Bachmann). *Am Abendkamenalle Verwandten und Freunde – кечинде бардык бир туугандар жана достор келишти* (Grimm). *Die Koenigstochterkaminden Gartenunderstaunte – Падышанын кызы бакчага кирип таңгалды* (Grimm).

Немис тилинин синтаксисинде эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн болушу шарт эмес. Сүйлөмдөрдө баш мүчөлөрдүн бири катышпай, кээде контекстке ылайык кептик пикир алышуунун шарттары боюнча, экөө тең катышпаган учурлар да кездешет. Мисалы: *Wer hat den gewonnen? – ким умту?* *Er – ал* (Brecht).

Немис жана башка тилдерде сүйлөмдөрдүн эки тутумдуу болушу жөн гана сүйлөмдөрдүн негизги типтеринин формалдык касиети эмес. Сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан эки тутумдуу болушу дайыма тилдин грамматикалык түзүлүшү, анын өнүгүшүнүн ички мыйзамдары менен түздөн-түз байланышат.

Аны түзүү тенденциясы сүйлөмдүн өзүнүн манызы менен пикир алышуу жана ой жүгүртүү актысынын тыгыз байланышынан келип чыгат.

Пикир алышуу актысы өзүнүн табияты боюнча, ой жүгүртүү актысы сыяктуу эле эки компоненттин түздөн-түз байланыштуулугу менен мүнөздөлөт. Ошентип, эки тутумдуулук ой жүгүртүү актысынын эң маанилүү касиети болуп саналат. Бирок бул билдирүү, ой жүгүртүү жана сүйлөмдөрдүн ортсунда толук окшоштук байкалат дегендикке жатпайт. Тескерисинче, алардын ортосунда, өзгөчө сүйлөмдүн структурасы боюнча

айырмачылыктар бар [Адмони, 1995:45]. Мисалы: *Der Nachmittag ist heiss. (Bachmann). Josip ist ganz mit sich allein (Bachmann). Er steht auf der kleinen Brücke, die vom Ufer über die lange Strecke weichen Sandes führt (Bachmann). Allein das Wechselspiel der Wolken an diesem Tag ist Eränderlichkeit (Bachmann).*

Сүйлөмдөрдүн эки тутумдуу структурасы кээ бир сүйлөм типтеринде пикир алышуу шарттарына жараша мыйзам ченемдүү бузулушу мүмкүн. Эгерде сүйлөм өзүнүн грамматикалык түзүлүшү боюнча бир тутумдуу болсо, анын негизин түзгөн маалымат жана ой жүгүртүүнүн актысы дайыма эки тутумдуу болот, анткени кандай гана сүйлөм болбосун мазмуну боюнча эки тутумдуу мүнөзгө ээ.

Тигил же бул тилдеги сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан эки тутумдуулугу сүйлөмдүн түзүлүшү, өнүгүшүнүн ички мыйзамдары менен тыгыз байланышта. Сүйлөм түзүлүшүнүн өнүктүрүлүшү ар бир тилде ар кандай болот.

Немис тилинде бардык катыштар, кээ бир жагдайларды эске албаганда, ички абалы кадимки эки тутумдуу формада туюндурулат. Кээде жаксыз жана формалдык *es* формасында келет. Мисалы: *Es schneit – кар жаап жатат; Es ist schön – кооз; Es regnet – жаан жаап жатат; Es ist der Winter – кыш; Es ist schwer – кыйын;*

Ички абал кээ бир учурларда атооч жөндөмөдө турган грамматикалык ээси катышпаган бир тутумдуу сүйлөмдөр аркылуу да туюндурулат, бирок бул абалдын реалдуу алып жүрүүчүсү барыш жана табыш жөндөмөсүндө турат. Мисалы: *Mir friert – калчылдан жатат, же - mich friert – үшүн жатат.*

Бул сүйлөмдөр кандайдыр бир эки тутумдуу структураны жаратат, бирок эки тутумдуу сүйлөмдүн кадимки формасында болбойт [Шендельс, 1998].

Ээ жана баяндооч толук катышып, тегерегине айкындооч мүчөлөрдү топтогон эки тутумдуу сүйлөмдөрдөн айырмаланып, бир тутумдуу

сүйлөмдөрдө бир гана баш мүчөлөрдүн катышат, көбүнчө баяндооч болуп, ага башка сүйлөм мүчөлөрү багынат [Жапаров, 1992:28]

Мисалы: *Бийликке жетсен, сыйлыкка кызыкпа* (К.Жайн.). Булар бир тутумдуу сүйлөмдөр. Алар баяндоочтун тобунан түзүлүп, ээнин болушун талап кылбай, аталган синтаксистик моделдин спецификалык өзгөчөлүгүн көрсөтөт.

Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн дагы бир структуралык түрү баш мүчөлөргө ажырабастыгы. Мындай сүйлөм түрлөрү атама сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Мээлүүн август айы* (А.С.).

Бир тутумдуу сүйлөмдөр структуралык өзгөчөлүктөрү боюнча төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

- атама сүйлөм;
- кемтик сүйлөм,
- жаксыз,
- жалпы жактуу,
- белгилүү жактуу,
- белгисиз жактуу ж.б.

Ошентип, синтаксисте эки тутумдуу сүйлөмдөр менен катар, бир гана ээден, бир гана баяндоочтон же бир гана айкындооч мүчөдөн турган сүйлөм бир тутумдуу сүйлөмдөр деп аталат (**eingliedriger Satz**).

Немис тилинде бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн бул тобу кеңири таралган: бир тутумдуу жай жана буйрук сүйлөмдөр. Бир тутумдуу жай сүйлөмдөргө төмөнкүлөр кирет:

1.Өзгөчө стилистикалык ыкмада колдонулган атама сүйлөмдөр. Алар зат атоочтордун тобунан түзүлөт жана автор өзүнчө штрихтер аркылуу окурмандарга бүтүндөй картинаны сүрөттөөдө колдонулат.

Мисалы *Schwarze Röcke, seidene Strümpfe,*

Weisse, höfliche Manschetten,

Sanfte Reden, Embrassieren –

Ach, wenn sie nur Herzen hätten! (Heine).

Zeit der Trophaeen, Zeit der Weihnachten, ohne Blick voraus, ohne Blick zurueck, Zeit der Kuerbisnaechte, der Geister und Schrecken ohne Ende (Bachmann).

Бир тутумдуу сүйлөмдөргө *es* ат атоочу катышпаган жаксыз конструкциялар кирет. Мисалы: *Mir schwindelt – Башым айланып жатат. Mir stoert – Мага тоскоол болот.*

2. Буйрук сүйлөмдөр бир тутумдуу болушу мүмкүн:

А) буйрук ыңгайдын 2-жагынын жекелик жана көптүк санында турган буйрук сүйлөмдөр. Мисалы: *Komm! Kommt! – Кел! Келгиле! Lies! Liest! – Оку! Окугула! Geh! Geht! – Бар! Баргыла!*

Б) инфинитив жана атоочтуктан жасалган буйрук сүйлөмдөр. Мисалы: *Aufstehen! – Тур! Still setzen! – Тынч отур!*

В) буйрук маанидеги сүйлөмдөрдүн кыскача формасы. Мисалы: *Vorwärts! – алга! Still! – акырын!*

3. Бир тутумдуу илептүү сүйлөмдөр:

А) Сырдык сөздөрдөн түзүлгөн илептүү сүйлөмдөр. Бардык эле сырдык сөздөр өз алдынча турганда мааниге ээ эмес (Bachmann). Мисалы: *Hurra!- Ура! - Hallo! – салам! Oh weh! – оо жараткан!*

Б) Сылык формада: Мисалы: *Danke! – Рахмат! Mahlzeit! - Тамагынар тамтуу болсун! Auf Wiedersehen! – Көрүшкөнчө кош бол! Guten Tag! – кутмандуу күн! Glueckliche Reise! – Бактылуу сапар! Ак жол!*

Сүйлөмдүн структурасы жөнүндөгү изилдөөнүн негизинде анын категорияларынын диалектикалык биримдиги турат.

Чындыгында, сүйлөмдүн табияты мазмуну жана структурасы боюнча көп кырдуу. Ошондуктан сүйлөм жөнүндөгү илимдин негизги милдети анын касиетин терең жана кенен чагылдыруу болуп саналат. Маселенин борборун сүйлөмдүн калыптанган типтери же моделдеринин системасы, структуралык негизи, чеги, карым-катышы жана функционалдык өзгөчөлүгү түзүп турат.

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдүн биринчи типологиялык классификациясы курамы боюнча бардык сүйлөмдөрдү жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнүшүнө алып келет.

Мисалы: *Адам акылы менен улуу, эмгеги менен сулуу (Т.Ж.).*

Билими жогорунун түшүнүгү жогору (Т.Ж.). Менин да жашагым келет (Ч.А.). Ал кара сакал жылкычы эле (Т.С.).

Бул мисалдар курамы боюнча жөнөкөй, анткени алар сүйлөм мүчөлөрүнүн функциясын аткарган сөздөрдөн, же грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдөн турат.

Жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык негизи анын курамдык бөлүктөрү катары келген синтаксистик категориялардын сапаттык деңгээли менен шартталат. Бул синтаксистик категориялар - сүйлөм мүчөлөрү, баш жана айкындооч мүчөлөр, грамматикалык жактан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөр. Булардын катышы жөнөкөй сүйлөмдүн мазмунун жана типтерин аныктайт.

Мисалы: *Энемдин ошол осуятын мен өмүр бою өзүмө өрнөк эттим (Т.С.). Орунбайдын аркасынан аялы, келини, Анархан, Дарыяхан, Алымдар бара жатты (К.Ж.).*

Бул сүйлөмдөр эки тутумдуу сүйлөмдөр, анткени баш мүчөлөр катышып турат.

Үн чыккан жерде карышкырдын үңкүрү бар эле (Ч.А.).

Жеңең бирдеме ичтиби (К.Ж.).

Каш карайганда Авдийдин көңүлү ого бетер түнөрдү (Ч.А.).

Жайдын толук кези, күн түш (К.Ж.).

Бул сүйлөмдөр бир тутумдуу, анткени сүйлөмдүн ядросун бир гана баяндооч түзүп турат.

Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн типтери: *атама, жалпы-жактуу, жаксыз, кемтик, белгисиз жактуу, бир өңчөй мүчөлүү, каратма сөз катышкан, сырдык сөз катышкан, киринди сөз катышкан, жалаң, жайылма ж.б.* Мисалы: *Шашылып, өзүлөрүн күнөөкөр сезип калышкан желдеттер буйдалышып арканды улап, Камчыбектин да, Акбалбандын да мойнуна сыйыртмак салып жиберешти (Т.К.).*

Ошентип, татаал сүйлөмдүн мүнөзү аны түзүп турган, жаңы грамматикалык конструкцияны жана маңыздык биримдикти түзүп турган жөнөкөй сүйлөмдөргө көз каранды.

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр бири-бири менен функциясы жагынан бирдиктүү болсо да, структурасы жагынан кескин айырмаланып турат. Сүйлөмдүн типологиялык мүнөзү, алды менен, анын курамдык бөлүгүнүн сапаттык мүнөзүнө таянат, натыйжада кандай гана тил болбосун ар кандай синтаксистик моделдер жаралат.

Жөнөкөй сүйлөмдүн курамы жана анын спецификасы структурасын түзүп турган сүйлөм мүчөлөрүнөн жана грамматикалык жактан ага байланышпаган сөздөрдөн көз каранды. Дал ушул синтаксистик категориялар жөнөкөй сүйлөмдүн тибин аныктап турат, анткени сүйлөмдүн модели анын бардык компоненттеринин карым-катышынан улам жаралат.

Жөнөкөй сүйлөмдөр бир тутумдуу жана эки тутумдуу болуп экиге бөлүнөт. Эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн мүнөзү сүйлөмдөгү грамматикалык жана маанилик ядорону түзүп турган баш мүчөлөрдүн карым-катышына көз каранды. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү жана алардын функциялары баш мүчөлөргө багынып, аларды аныктап, толуктап, бышыктап турат жана грамматикалык жактан баш мүчөлөр менен байланышат.

Мисалы: *Эл дым болуп калды (Т.К.). Кудай менен акылдашууга пендеге жол жок (Т.К.). Ал туугандарына келгенден бери мынчалык каткырып күлгөн эмес (А.С.).*

Бул сүйлөмдөрдүн бардыгы эки тутумдуу, анткени алардын ар биринде баш мүчөлөрдүн экөө тең катышып турат, предикативдик катышып түзүлүп, сүйлөмдүн синтаксистик ядросу пайда болот.

Мисалы: *Кеч кирди. Караңгы чер токойдо жүргөнсүйт. Жападан жалгыз (Ч.А.).*

Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн үчүнчү тобун структурасы учур чакта, өткөн чакта же келер чактагы этиштин 3-жагын негиздеген белгисиз жактуу сүйлөмдөр түзөт.

Эгерде белгилүү жактуу сүйлөмдөрдө жана жалпы жактуу сүйлөмдөрдө кыймыл-аракеттин ээси лексикалык жактан туюндурулбаса да анын формасын аныктоого болот, ал эми белгисиз жактуу сүйлөмдөрдө ал жакты аныктоого мүмкүн эмес. Мындай сүйлөмдөрдө этиштин жеке формасы аркылуу кандайдыр бир жакты гана байкоого болот, ал кептик жана жагдайлык контекст менен конкреттештирилбейт. Конкреттүү жакты толугу менен алып салуу белгисиз жактуу сүйлөмдүн спецификалык белгиси болуп саналат.

Демек, белгисиз жактуу сүйлөмдөрдө ээнин катышпаганы, аны болжолдоого мүмкүн эместиги негизги белги катары келет. Ал сүйлөөчүнүн өзүнө да жактын белгисиз болгонуна карабай, тигил же бул жагдайда да аталбайт.

Мисалы: *Алдыгы белекти көптүн алдында бериш керек эле (А.С.). Сизди томпойтуп коймок муз үстүндө (Т.С.).*

Белгисиз жактуу сүйлөмдөр маанилик жактан үч түргө бөлүнөт:

А) жагы белгисиз болот же кандайдыр бир себептер менен айтылбайт.

Мисалы: *Түз качырып өч алышар эле (Т.С.).*

Билбейм, өкмөткө да иш сурап барбаса керек (А.С.).

Б) жагы кандайдыр бир себептер менен бөлүнүп көрсөтүлбөйт.

Мисалы: *Эгер ушинтсе эмне деп жооп бермек (Ч.А.).*

Актанып баштайбы (Ч.А.).

В) Ишти аткаруучунун жалпылыгын же кыйырдыгын туюндуруу үчүн кепке жак камтылбайт. Мисалы: *Окуур баланы оюна кой, ишкер баланы ишке жибер (К.Жайн.).* Структуралык жактан белгисиз жактуу сүйлөм төмөнкү белгилер аркылуу мүнөздөлөт:

1) Баяндооч этиштин белгилүү өткөн чак формасы аркылуу туюндуралат: *Жашагысы келип да, келбей да турду. (Ч.А.).*

2) Баяндооч этиштин капыскы өткөн чак формасы аркылуу туюндуралат: *Кошоматты сүйгөндөр, кошомат деле кылалат. Ошентип жүрүп ошолор, канчалык жерге баралат? Эптеп-септеп күн көргөн, эки эле*

күндүк далалат. Бети калың киши бек айтсаң, тоотпойт, акырын айтсаң, укпайт.

3) Баяндооч этиштин белгисиз өткөн чак формасы аркылуу туюндуралат: *Тагдырды чертип ойногон анда.*

4) Белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин учур чактагы жана келер чактагы этиштер жана этиштин өзгөчө формалары аткарат. Мисалы: *Чыкыйганга таң атпайт, Акыйганга кеч кирбейт. Ошо таш менен таш болуп катып калчуудай көрүнөт.*

Сүйлөмдүн ээсин такыр талап кылбаган, тек гана баяндооч жана ага багынычтуу айкындооч мүчөлөрдүн тобуна турган бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр **жаксыз сүйлөм** деп аталат.

Мындай сүйлөмдөрдө ээси түшүп калган, же көмүскөдө калган деп кесе айтууга мүмкүн эмес. Анткени өзүнүн синтаксистик табиятында эле жаксыз сүйлөмдөр ээнин сүйлөм түзүлүшүнө кирүүсүнө такыр муктаждыгы жок. Мисалы: *Соң-Көл жайлоосунда жайкысын өтө жаанчыл. Сиздин бул сөзүңүзгө ынанууга болот (К.Ж.).*

Кыскасы, ээнин таптакыр жок болушу, сүйлөмдүн негизин жалгыз гана баяндоочтун түзүп турушу – жаксыз сүйлөмдүн өзгөчөлүгү болуп саналат.

Түркологияда бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн бул түрү кийин гана изилдөөгө алына баштады. Профессор Н.А. Баскаковдун пикири боюнча, түрк тилдеринде жаксыз этиштер кездешпейт, ошондуктан аларда жаксыз сүйлөмдөрдүн болушу күмөндүктү жаратат [Баскаков, 1960].

Жаксыз сүйлөмдөр структурасы боюнча бир тутумдуу жаксыз сүйлөмдөрдөн кескин айрымаланат. Эгерде белгилүү жактуу, жалпы жактуу жана белгисиз жактуу сүйлөмдөрдө ээнин лексикалык жактан туюндурулушу катышпаса да, кыймыл-аракеттин ээси белгилүү болуп турса, ал эми жаксыз сүйлөмдөрдө жак катышпайт, эч кандай белгилүү болбойт.

Мисалы: *Азабын тартып жатса да кеткиси келет садага. Токтолбойт толкун түбөлүк. Көчөлөрдө толгон эл, ызычуу, кыраан каткырык. Кечинде жыйналыш экен.*

Бул мисалдардагы баяндоочтор 3-жакты туюндурган формага ээ (түркологияда жалпы кабыл алынган жободон караганда жак мүчөлөрдүн түшүп калышы – 3-жак). Бирок 3-жак менен эч кандай байланышы жок. Структуралык жактан жаксыз сүйлөм баяндооч формасы аркылуу гана туюндурулбастан, сүйлөмдүн өзүнүн модели аркылуу туюндурулат.

Жаксыз сүйлөмдөрдүн баяндоочунун милдетин этиштер гана аткарыбастан, ат атоочтор, тактоочтор да аткарат.

Атам сүйлөмдөр бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн бир түрү болуп саналат. Алардын өзгөчөлүгү – атама сүйлөмдүн өзөгүн баш мүчөлөрдүн бири катары кароого мүмкүн болбогон ажырабаган бүтүндүк түзөт. Эгерде башка бир тутумдуу сүйлөмдөрдө ээ катышпай, структуралык борбор катары баяндооч келсе, атама сүйлөмдөр таптакаыр башкача моделде болот. Кээ бир окумуштуулар атама сүйлөмдү бир тутумдуу сүйлөмдүн башка түрлөрүнө окшоштурушат.

Атама сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өзгөчө тобун түзөт. Сүйлөмдүн милдетин өзүнчө сөздөр жана сөз айкаштары аткарат, анын негизги бөлүгү атооч жөндөмөсүнүн формасында болот. Мында билдирүү интонациясы өзгөчө мааниге ээ болу паны номинативдик бирдиктерден (сөз жана сөз айкашы) бөлүп көрсөтүп турат. Мисалы:

1918-жыл. Күз айларынын бири. Казахстан бетинде бороон-чапкын. Жаздын аягы. Жайдын башы.

Мисалдардан көрүнүп тургандай, атама сүйлөмдөрдүн негизги бөлүгү (*жыл, бири, бетинде, кыш, бороон-чапкын, аягы, башы*) кандайдыр бир синтаксистик категорияларга бөлүнбөйт. Демек атама сүйлөмдүн спецификасы аны башка бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн айырмалап турган дал ушул мүчөлөнбөстүгү. Атама сүйлөмдөр курамы боюнча жалаң жана жайылма болуп бөлүнөт. Мисалы: *Жаз. Түркүн гүлдөр. Түн. Карангы.*

3.2. Элементардык сүйлөмдүн логика-грамматикалык борбору

Сүйлөм айрым бир бүткөн ойду туюндурган, грамматикалык жактан уюшулган сөздөр же сөздөрдүн тобунун айкашы болуп саналат. Анын табияты жана грамматикалык жактан уюшулгандыгы бир жагынан интонациянын болушу менен мүнөздөлсө, экинчи жагынан, синтаксистик категориялардын касиети менен мүнөздөлөт.

Немис окумуштуусу Е. И. Шендельстин белгилөөсү боюнча, сүйлөмдөгү сөздөр синтаксистик функцияга ээ болуп, сүйлөммүчөсү же сүйлөм мүчөсүнүн бөлүгү болуп келет [Шендельс, 1998].

Кыргыз тилинин синтаксисинде сүйлөмдүн курулуш материалы болуп келген сөздөр синтаксистик функцияларына ылайык сүйлөм мүчөлөрүнө жана сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр (каратма сөз, киринди сөз, сырдык сөз) болуп бөлүнөт [Жапаров, 1992]. Мисалы: *Балам, ынтымак болбой, иш оңолбойт*. Бул мисалдагы *балам* деген каратма сөз, ал эми калгандары – сүйлөм мүчөлөрү.

Сүйлөмдүн структуралык көп түрдүүлүгү, анын типологиялык ар түрдүүлүгү курамдык бөлүктөрдүн синтаксистик категория түрүндө келген сапаты жана спецификасы менен шартталат. Бул курамдык бөлүктөр сүйлөмдүн курулуш материалы болуу менен бирге сүйлөмдүн материалдык катмары катары өзгөчө спецификага ээ.

Сүйлөмдүн табияты синтаксистик категориялар, сөздөр менен шартталган. Ошондуктан сүйлөмдү талдоодо анын курамдык бөлүктөрү изилдөө, б.а., сүйлөмдүн мүчөлөрүн иликтөө маанилүү. Ушундай жол менен гана сүйлөмдүн өзүнчө бөлүктөрүнүн сырын ачып берүүгө болот жана сүйлөмдүн мүчөлөнүшүнүн ролу ачык болот» [Жапаров, 1992].

Сүйлөмдөгү бардык сөздөр формасына жана тиешелүү синтаксистик катышына жараша ар кандай синтаксистик функцияларды аткарып, сүйлөм мүчөлөрүнө ажырайт. Ал эми сөздөрдө мындай синтаксистик катыш болбосо, сүйлөм мүчөлөрү грамматикалык жактан байланышпайт.

Сүйлөмдүн негизги ядросу, борбору сүйлөм мүчөлөрү болуп саналат. «Сүйлөм мүчөлөрү – сүйлөмдө сөз айкашынын формасында пайда болуп, сүйлөм ичиндеги структуралык элементтердин ортосундагы мамилени чагылдырган синтаксистик категория» [Виноградов, 1955]. Башкача айтканда, сүйлөм мүчөлөрүнүн функциясын аткарган, сүйлөм ичинде өз ара байланышкан жана бири экинчисине багыныңкы абалда келген бардык сөздөр. Алар өз ара белгилүү бир синтаксистик катышта келет, ал катыштар тигил же бул сөздөрдүн же сөздөрдүн жыйындысынын синтаксистик функциясын шарттап турат. Мисалы:

Die Taube sitzt dort still auf dem Dach. - *Жакшы жүрсөң, жетесиң мураска, жаман жүрсөң, каласың уятка.*

Бул мисалдарда бардык сөздөр өз ара синтаксистик катышта келип, алардын ар бири сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Бирок алардын бирөө баш мүчө болсо, калгандары ага багынган мүчөлөр. Мисалы, *жүрсөң, жетесиң, каласың, sitzt—* баян, *жакшы, жаман, dort, still, auf dem Dach* сөздөрү — бышыктооч; *мураска, уятка* — толуктооч, *die Taube* - ээ.

Бул сөздөр синтаксистик катыштарынын мүнөзүнө жараша алардын синтаксистик функциясы да аныкталат. Сүйлөм мүчөлөрүнүн маанилүү белгиси алардын башка сүйлөм мүчөлөрүнөн келип чыккан суроолорго жооп болуу мүмкүнчүлүгү болуп саналат. Мисалы: Немис тилинде:

Sei fleissig und lernst gut, Kinder! fleissig und gut — отвечают на вопрос *wie?, seid, lernst— was macht ihr?, Kinder—* башка сүйлөм мүчөлөрү аркылуу берилген суроолорго жооп бербейт, ошону менен бирге сүйлөм мүчөсү боло албайт. Мисалы: *Эл менен болгула, элден ажырабагыла, балдар.*

Бул сүйлөмдө *эл менен* комплекси *болгула* аркылуу вопрос *ким менен?* деген суроого жооп берет, *болгула— эмне кылалы?* деген суроого жооп берет, *элден* — *кимден?* деген суроого жооп берет, ал эми *ажырабагыла—эмне кылалы?* деген суроого жооп берет. Ал эми *балдар* деген сөз башка сүйлөм мүчөлөрү аркылуу берилген суроого жооп бербейт.

Сүйлөм мүчөсү боло албаган сөздөр, б.а., каратма сөз, сырдык сөз, кириңди сөз сүйлөм ичинде белгилүү бир сөздөр менен грамматикалык байланышты түзбөйт. Ошондуктан алар сүйлөм курамына кирген башка сөздөр аркылуу берилген суроого жооп бербейт. Ага суроо берүүгө да мүмкүн эмес, анткени алар сүйлөм мүчөлөрү менен эч кандай синтаксистик катыштар да болбойт. Алар бүтүндөй сүйлөмгө мүнөздүү, бул анын спецификасы [Жапаров, 1992]. Мисалы: *Schade, aber ich muss schon gehen; Kap, бирок мен кетишим керек.*

schade, kap - сөздөрү — сүйлөм ичинде кандайдыр бир башка сөздөр менен синтаксистик катышта болот, ошондуктан эч кандай суроого жооп бербейт: алар сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөр.

Сүйлөм мүчөлөрү аткарган функционалдык өзгөчөлүгү боюнча баш жана айкындооч мүчөлөр болуп бөлүнөт. Баш мүчөлөр сүйлөмдүн негизги өзөгүн түзүп турса, айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөргө көз каранды болуу менен бирге алар менен байланышта гана колдонулат.

Баш мүчөлөргө ээ жана баяндооч кирет. Сүйлөмдүн ээси баш мүчөлөрдүн бири болуу менен бирге башка сүйлөм мүчөлөрүнө грамматикалык жактан багынбай, атооч жөндөмөсүндө туруп, баяндооч аркылуу аныкталып, нерсенин же кубулуштун аталышы катары келет.

Баяндооч да баш мүчөлөрдүн бири болуп саналат, грамматикалык жактан ээге багынып турат. Баяндооч ээнин абалын, белгисин, касиетин, сапатын, санын туюндурат. Мисалы: *Die Kinder spielen — Балдар ойноп жатышат.*

Баш мүчөлөргө грамматикалык жактан багынып, алардын аныктап, бышыктап, толуктап турган сүйлөм мүчөлөрү *айкындооч мүчөлөр* деп аталат. Мисалы: *Die Kinder spielen im Hof— Балдар короодо ойноп жатышат.*

Айкындооч мүчөлөр өздөрүнүн семантика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча аныктооч, толуктооч жана бышыктооч болуп бөлүнөт.

Ээ жана баяндооч баш мүчөлөр деп аталат, анткени алар сүйлөмдүн ненизги өзөгүн турса, айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөргө грамматикалык жактан багыныңкы абалда келип, сүйлөмдүн курамдык бөлүгү түзүлөт.

Баш мүчөлөр эки тутумдуу сүйлөмдүн негизги борборун ээлеп турушат, «... эки чоңдуктун синтези: ээ жана баяндооч» [Дмитриев,1948]. Буларсыз белгилүү бир бүткөн ой принципалдуу түрдө туюндурулушу мүмкүн эмес. Баш мүчөлөрдүн мындай касиети, өз ордунда, сөз түркүмдөрүнүн синтаксистик формалары жана структуралык-грамматикалык өзгөчөлүгү аркылуу аныкталат.

Баш мүчөлөр маани берүүчү сөздөрдөн түзүлүп, бири-бирине багыныңкы абалда келип байланышып турат. Ээ кептин объектиси болсо, баяндооч ага багыныңкы абалда келип, анын ар кандай ал-абалын туюндурат. Булардын ар бир компоненти өзгөчө белгиге ээ.

Азыркы синтаксисте негизги маселелердин бири сүйлөм мүчөлөрүн аныктоо болсо, ээни аныктоо да сүйлөм мүчөлөрүнүн типологиясы үчүн актуалдуу.

«Ээ – эки тутумдуу сүйлөмдүн баш мүчөсүнүн бири, ал предметтик түшүнүктү туюндуруп, атооч жөндөмөсүндө болуп, баяндооч менен предикативдик байланыш түзөт [Адмони, 1955]. Бул жерде ээ менен баяндоочтун айкашуу түшүнүгүн баса көрсөтүү керек.

А.И. Смирницкий бул мүнөздөмөнү мындайча толуктайт: «Ээ сүйлөмдүн структуралык негизин түзүп, грамматикалык жана структуралык жактан баяндоочко басымдуулук кылып турат» [Смирницкий, 1957].

Кыргыз тилинде ээ жана баяндооч бири-бирине байланышкан эки грамматикалык категория катары каралат, мында ээ синтаксистик категория катары каралат. Сүйлөм ичинде ээ башка сүйлөм мүчөлөрүнө грамматикалык жактан багынбай, белгилүү бир жак, нерсе, кубулуштун аталышында ж.б. болуп келет.

«Ээнин касиети, анын нерсенин, кубулуштун аты катары жашоосу шарттуу көрүнүш» деп белгилейт А. Жапаров [Жапаров, 1991]. Мисалы: *Mart айы суук болду. Ата-энем бүгүн келет.*

Немис тилинде, ээ бардык сүйлөмдөрдө, жаксыз сүйлөмдө да катышат. Мисалы: *Es regnet -жаан жаан жатат.*

Бирок оозеки кепте жана адабий тилде ээ катышпаган сүйлөмдөрдү да кезиктирүүгө болот: Мисалы: *Hab mir gedacht (Bachmann) — Мен ойлогом.*

Ал эми буйрук сүйлөмдөрдө ээнин катышпаганы норма болуп саналат: Мисалы: *Sprich! Sprecht!—Сүйлө! Сүйлөгүлө!*

Бирок сылык формасында ат атооч катышат: Мисалы: *Sprechen Sie!— сүйлөнүз!*

Буйрук же таң калуу маанисиндеги эмоциялык боёкчо катышкан сүйлөмдөрдө ээнин жок болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш: Мисалы: *Auf denn, nicht frage denn! Was? Mich absetzen! (Roch).*

Калган учурларда немис тилиндеги сүйлөмдөрдө ээ сөзсүз катышат. «*man*» белгисиз ат атоочу менен туюндурулган ээ өзгөчө типтеги сүйлөм болуп саналат жана бир канча мааниге ээ:

1. «*man*» деген ээнин милдетиндеги сөз сүйлөөчүгө кыймыл-аракеттин ээси белгисиз болгондо *jemand* сөзүнө синоним болуп келет. Мисалы: *Man bittet dich ans Telefon— Сени телефонго чакырат. Man oeffnet — ачам; Man klopft — такылдатат.*

Немис тилиндеги «*man*» сөзү катышкан сүйлөм кыргыз тилине 3-жактагы этиштик форманын көптүк формасында же кимдир бирөө деген ат атооч аркылуу которулат;

2. *Man* жалпыланган мааниге ээ жана *Menschen, Leute* сөздөрүнө туура келет. Ошону менен бирге көптөгөн белгисиз адамдарды же сүйлөөчүгө белгисиз болгон көпчүлүк адамдарды туюндурат. Мисалы:

а) *Man hatte um 1 Uhr zu Mittag gegessen - саат бирде тамак жедик*

б) *Man erzaelt — сүйлөп беришет*

с) *Man sagt — айтып жатышат*

Биринчи сүйлөмдө көптүк сандагы 3-жактын этиштик формасында которууга болот, бирок ээни (коом, компания ж.б.) конкреттештирген туура. Экинчи сүйлөмдө бул сүйлөмдөр «*айтып жатышат*» деп колдонулат.

Man жалпыланган мааниде модальдык этиштер менен айкашат. Мындай конструкциялар жаксыз формада которулат: Мисалы: *Man kann* — мүмкүн, *man muss* — зарыл; *Darf man fragen?* — суроо бергенге мүмкүнбү?

Эгерде кыймыл-аракеттин жагы белгисиз болсо, немис тилиндеги сүйлөмдөрдө ээ жаксыз *es*, эки тутумдуу сүйлөмдү уюштурган гана ат атооч формасында колдонулат: Мисалы: *Es ist kalt* – суук; *Es daemert*—таң атын келатат; *Es wird hier nicht geraucht* —бул жерде тамеки тартууга болбойт.

Немис тилиндеги сүйлөмдөрдө *es* конкреттүү мазмунга ээ эмес, ал формалдык ээ менен гана айкашат, анткени ал формалдык белгиси боюнча ээге туура келет, сүйлөмдө башка ээ камтылган эмес.

Жаксыз ат атооч *es* катышкан сүйлөмдөр жаксыз сүйлөм деп аталып, төмөнкүдөй учурларда колдонулат:

1) кыймыл-аракеттин жагы белгисиз болгондо жаратылыштын кубулуштарын туюндурууда колдонулат. Мисалы: *Es schneit, donnert, regnet* — Каар жаап, күн күркүрөп, жаан жаап жатат

2) абалды жана жаратылыш кубулуштарын абалын туюндурууда: *Es ist kalt, spruet, dunkel* — суук, кеч, караңгы. *Es ist Tag* — күн; *Es wird Sommer* — жай келет.

3) этиштер жаңы, абстрактуу мааниге болгон туруктуу сөз айкаштарында: Мисалы: *es gibt*—бар, *es geht*—болот, *es steht*—турат

Азыркы немис тилинде *es* жаксыз ээсинин колдонулушу эң кеңири таралган каражат болуу менен бирге, кыймыл-аракеттин жагы белгисиз болот.

Эгерде ээнин милдетин *Man*сөзүнөн жасалган *man* сөзү аткарса, анда *es* бизге ничего не говорит нам о характере субъектинин мүнөзү жөнүндө эч нерсе билдирбейт. Мисалы: *man klopft* (такылдатып атышат) жана *es klopft* (такылдатып жатат) Бул жерде *es* сөзсүз катышып туруусу зарыл.

Кыргыз тилинде сүйлөмдө ээнин түшүп калышы абдан татаал маселе. Мындай сүйлөмдөр кыргыз тилинде абдан көп кездешет, кээ бири түрколог-окумуштуулар ээни айкындооч мүчөнүн катарына кошуп жиберүүгө даяр [Балакаев, 1959]. Анткени, алардын пикири боюнча, сүйлөмдүн бардык мазмундук бөлүгү баяндоочко негизделип, бандооч сүйлөм ичинде сейрек учурларад эле түшүп калат. Албетте, окумуштуулардын көпчүлүк бөлүгү бул пикирди колдоого алышпайт. Кыргыз тилинде сүйлөм ичиндеги ээнин түшүп калышы – кадимки жана көп кездешкен кубулуш.

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдөгү баяндоочтун милдетин аткарган этиштер жак жана санды көрсөткөн мүчөлөрдү кабыл алып турат. Башкача айтканда, бул жагынан алганда кыргыз тили немис тилине караганда орус тилине жакындашып кетет.

Кыргыз тилинде ээ катышпаган сүйлөмдөр – жаксыз, жалпы жактуу, белгисиз жактуу, белгилүү жактуу сүйлөмдөр. Мисалы:

Жалпы жактуу: *Берсең аласың; Wer gibt, der nimmt.*

Белгисиз жактуу: *Кушту салганына кубанбайт, алганына кубанат; Man arbeitet im Garten; Man spricht laut; Man spielt Volleyball.*

Белгилүү жактуу: *Бизге эч нерседен коркууга болбойт; Менин дагы окугум келип жүрөт; Wir muessen keine Angst haben; Ich will essen.*

Жаксыз: *Токойдо салкын да, ным да болот; Im Wald ist es Kuehl und feucht.*

А.Жапаров *Берсең аласың* сыяктуу сүйлөмдөрдө ээни баяндооч аркылуу оңой эле аныктоого болорун белгилейт (бул сүйлөмдө *сен*), бирок практикалык жактан аны колдонууга мүмкүн эмес, анткени дал ошол ээнин түшүп калышы сүйлөмгө жалпы жакка тишелүү мүнөздү берип турат.

Сүйлөмдүн экинчи тибине (белгисиз жактуу) 3-жакта турган баяндоочу бар бир тутумдуу сүйлөм кирет, б.а., анда ээни аныктоо кыйынчылыкты жаратат. Мисалы: *Кушту салганына кубанбайт, алганына кубанат.*

Немис тилинде бул сыяктуу сүйлөмдөрдө белгисиз жактагы ат атооч «*man*» колдонулат.

Үчүнчү типке, белгилүү жактуу сүйлөмгө А. Жапаров мындай мисал келтирет: Мисалы: *Бизге эч нерседен коркууга болбойт. Менин дагы окугум келип жүрөт.*

Булар логикалык субъектиси кыйыр жөндөмөлөр аркылуу туюндурулган, сүйлөмдөгү иш-аракеттин ээсин көрсөткөн белгилүү жактуу сүйлөмдөрдүн тобуна кирет.

Бул сүйлөмдөрдүн немис тилиндеги эквиваленти толук маанилүү эки тутумдуу сүйлөм болуп келет: *Wir muessen keine Angst haben — биз коркпошубуз керек. Ich will lesen — мен китеп окугум келет*

Төртүнчү топко ээнин болушу таптакыр талап кылынбаган жаксыз сүйлөмдөр кирет. Мисалы: *Токойдо салкын да, ным да болот.*

Ал эми немис тилиндеги жогорудагы сүйлөмгө окшош сүйлөмдөрдө *es* жаксыз ат атоочу колдонулат. Мисалы: *Im Wald ist es Kuehl und feucht.*

Ээнин туюндурулуш жолдорун карап көрөлү. Немис тилинде сүйлөмдүн ээси атооч сөздөрдөн уюшулат:

1) зат атооч же атооч жөндөмөсүндөгү субстандидвешкен сөз түркүмдөрү. Мисалы: *Das Flugzeug landet auf dem Flugplatz —самолет аэропортко конот; Die Neun kamen da ohne Helfer — Тогузу жардамчысы жок келишти.*

2) атооч жөндөмөсүндөгү ат атооч: Мисалы: *Er blieb stehen—ал токтоду; Jemand hat dich angerufen—сага бирөө телефон чалды; Wer kommt? —ким келатат?*

3) Сын атоочтор. Мисалы: *Ehrlich waehrt am laengsten — чындык ийилет, бирок сынбайт.*

4) Сан атоочтор. Мисалы: *Drei ist gerade Zahl - үч -так сан*

5) Инфинитив жана инфинитивдик топтор. Мисалы: *Rauchen ist verboten — тамеки тартканга болбойт; Durch diese Tür zu gehen ist verboten — бул эшиктен өтүүгө болбойт.*

6) атоочтук жана атоочтук түрмөк. Мисалы: *Aufgeschoben heisst nicht aufgehoben—ишти баштаба, баштагандан кийин таштаба (Sprichwort).*

Азыркы кыргыз тилинде сөз түркүмдөрүнүн бөлүнүшүнө ылайык, ээнин милдетин аткараган сөздөр төмөнкүлөр:

1) Атооч жөндөмөсүндө турган зат атоочтор. мисалы:

Мектеп — илим-билим булагы. Жаштар— биздин эртеңки күнүбүз, биздин ишибиздин улантуучулары. Бирок ээ башка сөз түркүмдөрү аркылуу да туюндурулат. Мындай ээлер, кептин объектиси болуу менен бирге, нерсенин, кубулуштун, жактын маанисин алышат.

2) жактама ат атоочтордун бардык түрлөрү: сурама ат атоочтор- *ким, эмне, кайсы*; өздүк ат атоочтор- *өз, өзүм, өзүңөр*; жамдама ат атоочтор- *баары, бардыгы*. Мисалы: *Ким айтты? Баары келишти.*

3) субстантивдешкен сын жана сан атоочтор, мисалы: *Акылдуу айтса, кулак сал. Кызыл көйнөккө жарашыктуу. Сегиз — так сан. Экинчиси он сегиздеги бала.*

4) субстантивдешкен тактоочтор, мисалы: *Көбү бүтүп, азы калды. Бизге ылдамы керек.*

5) атоочтуктар жана кыймыл атоочтор, мисалы: *Ийне саптай албаган учук тандайт; Тон жакшысын кийген билет, кыз жакшысын сүйгөн билет.*

6) субстантивдешкен кызматчы сөздөр, мисалы: *Элек, эмес — жардамчы сөздөр;*

Жыйынтыктап айтканда, сүйлөмдүн ээсинин милдетин маани берүүчү сөз түркүмдөрү гана аткарбастан, субстантивдешкен кызматчы сөздөр, сырдык сөздөр, тууранды сөздөр да аткара алышат.

Баяндооч - эки тутумдуу сүйлөмдүн баш сүйлөмүнүн бири, ээге грамматикалык жактан багынып, этиштин жак формасы, зат атооч, сын атооч жана атоочтук менен туюндурулат.

Р.А. Будаговдун белгилөөсү боюнча, сүйлөмдүн негизги белгиси баяндооч аркылуу мүнөздөлөт [Будагов, 1986].

Предикативдүүлүк – сүйлөмдө реалдуу чындыкты тилдеги ыңгай, мезгил жана интонация сыяктуу мүнөздүү белгилер аркылуу берүү мүмкүндүгү бар синтаксистик категория. Ушуга байланыштуу

предикативдик белгилер логкалык категория катары жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болуп, конкреттүү бир тилдин спецификасына жараша анын туюндуруу формасы гана айырмаланат.

Ошентсе да предикативдүүлүк маселеси боюнча окумуштуулардын бири-биринен айырмаланган көз караштары бар. Мисалы, орус окумуштуулары А. Г. Руднев, В. Е. Кротевич ж.б., түркологдор Н. А. Баскаков, Е. Б. Северотян ж.б. предикативдик байланышты, негизинен, эки тутумдуу сүйлөмдөрдө карашат, б.а., алар сүйлөмдө ээ менен баяндоочтун катышып туруусуна басым жасашат. Ал эми академик В. В. Виноградов, Н. Ю. Шведова, А. С. Софаев, У. С. Тулегенов, З. И. Будагова ж.б., предикативдүүлүктүн мындай белгилерин бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн да көрүшөт, б.а., алар ойдун жана интонациянын бүтүкөндүгүнө таянышат.

Н. К. Дмитриев, Х. М. Мирзазаде ж.б. сыяктуу окумуштуулар предикативдүүлүктү морфологиялык планда карашкан [Дмитриев, 1999].

Немис жана кыргыз тилдериндеги баяндоочтун маанисин баалоо кыйын маселе. Көбүнчө сүйлөмдүн жалпы грамматикалык жана маанилик борбору дал ошол баяндоочко негизделип, баяндооч катышпаган сүйлөм дээрлик кездешпейт.

Чет тилин үйрөнүп жаткан адам немис тилиндеги сүйлөмдү түшүнүү үчүн баяндоочту аныктап алуу керек экендигин билет. Анткени, баяндооч ой жүгүртүүнүн предикатына туура келет, ал эми предикатта, белгилүү болгондой, курчап турган чындыкты таанып билүү актысындагы жаны нерсеге басым жасалат.

Немис тилинин грамматикасында баяндоочтун төмөнкүдөй типтери бар: жөнөкөй этиштик баяндооч, татаал этиштик баяндооч, татаал атоочтук баяндооч [Москальская,1971; Шендельс,1958]. Бул классификацияны Е.А. Крашенинникова өзүнүн «Немис грамматикасындагы жаңылыктар» аттуу эмгегинде колдонот.

Немис тилинде баяндоочтун түрлөрү абдан ар түрдүү. Ошентсе да ларды үч негизги типке киргизүүгө болот: ээге көз каранды болгон кыймыл-аракет же процесс (ein Geschehen): Мисалы: *Vater arbeitet* —*атам иштен жатат*;

Бышыктооч менен шартталган жашоо, абал (*ein Existieren, ein Dasein, Vorhanden sein, ein Sich Befinden*): *Vater ist bei der Arbeit*— *Атам жумушта, Es ist 10 Uhr*— *Азыр саат 10.*

1. Ээге мүнөздүү болгон кандайдыр бир сапаттын болушу (*ein Sein, ein Qualitaets Sein, ein Etwas Sein, ein Zufuellig sein*):

Vater ist Arbeiter— *Атам жумушчу*

Er ist glueklich — *Ал бактылуу*

Das ist ein Tisch — *Бул стол*

Немис тилинде баяндоочтун жасалышын үч типке бөлүүгө болот:

1) Кыймыл-аракеттин жүрүшү тууралуу айтымды этиш туюндурат: *Vater arbeitet*—*атам иштейт*

2) бир нерсенин болушу тууралуу айтымды этиш жана атоочтортуюндурат: *Vater ist bei der Arbeit.* *Ал жумуш менен алек*

3) болумуштун касиети, сапаты тууралуу айтымды атоочтор туюндурат: *Vater ist Arbeiter-* *Атам- жумушчу* [Крашенинникова, 1985].

Немис тилиндеги сүйлөмдөрдүн борборун баяндоочтор түзөрүн көптөгөн лингвисттер белгилешкен, өзгөчө тилчи-окумуштуу Ф.Ран баяндоочту сүйлөмдүн өзөгү деп атайт (Achse) [Rahn, 1970].

Немис тилиндеги сүйлөмдөрдөгү баяндоочтордун ар бир тибин карап көрөлү.

1)Татаал этиштик баяндооч (Das einfache Praedikat). Баяндооч синтаксистик же аналитикалык формасындагы этиш аркылуу туюндуралат (бардык чактарда, ыңгайларда). Мындай формасы жөнөкөй баяндооч деп аталат. Мисалы: *Der Zug kommt*— *Поезд келатат. DerZug ist angekommen*— *Поезд келди. Der Zug wird aufgehalten* — *Поезд кечигип жатат.*

Аналитикалык формадагы баяндоо эки же үч бөлүктөн турушу мүмкүн. Ошентсе да ал жөнөкөй баяндоочко кирет, бул бөлүктөр бир этиштин бирдиктүү формасынан турат.

2) Татаал этиштик баяндооч (Das zusammengesetzte verbale Praedikat).

Баяндоочтун бул тиби эки этиштен жасалат алардын бири инфинитивдин жак формасында, экинчиси жаксыз формада болот. Эки компонент тең бирдей жеке мааниге ээ.

Инфинитив ээнин белгилүү бир абалын жана кыймыл-аракетин билдирет, ал эми жак формадагы этиш ошол кыймыл-аракеттин түрдүк же мамилелик (залог), же модалдык мүнөзүн өзүнүн лексикалык маанисин сактоо менен туюндурат.

Инфинитив менен айкашкан модалдык этиштер, ошондой эле *scheinen, glauben, brauchen* модалдуулукту туюндуруу үчүн кызмат аткарат, ал эми *beginnen, anfangen, aufhoeren, pflegen, bleiben* сыяктуу этиштер инфинитивдер менен айкашып келип түрдүк катышты аныкташат. Мисалы: *Er will dich besuchen;*

Sein жана *haben* конструкциялары инфинитив менен жарым-жартылай мамиле, жарым-жартылай модалдык мааниге ээ болуп, татаал этиштик баяндооч катары милдет аткарат. Мисалы: *Das Gedicht ist auswendig zu lernen; Du hast heute veil zu tun.*

3) Татаал атоочтук баяндооч (Das zusammengesetzte nominale Praedikat).

Татаал атоочтук баяндоочтун өзөгүндө ээ менен байланыштыргыч этиш аркылуу байланышкан атооч турат (Die Kopula). Ал формасы жана мазмуну боюнча этиштик баяндоочтон айырмаланып турат. Атоочтук баяндооч ээнин сапаттык белгисин аныктаса, этиштик баяндооч кыймыл-аракетин же абалын билдирет.

Ср.: *Er ist Flieger. Er ist mutig* - жана *Er lenkt das Flugzeug. Er fliegt.*

Немис тилиндеги сүйлөм түзүлүшүнүн мыйзамы боюнча баяндооч сөзсүз түрдө этиштик форма аркылуу туюндуралат, ошондуктан байланыштыргыч атоочтук баяндоочтун ажырагыс бөлүгү [Шендельс,1998].

Байланыштыргыч катары *sein, werden*, кээде *heissen, scheinen, bleiben* сыяктуу этиштер колдонулат: Мисалы: *Ich bin das Schwert, ich bin die Flamme* [H.Heine, 1998: S. 67]. *Er ist wirklich weg* [B. Brecht, 1953: S. 174]. *Es wurde still* [B. Brecht, 1953: S.133].

Предикатив же байланыштыргыч мүчө атоочтук мүнөздөгү ар кандай сөз түркүмдөрү аркылуу туюндурулат.

1) зат атооч:

- негизинен атооч жөндөмөсүндө турат, мисалы: *Wissen ist Macht.*

Er wird Arzt.

- кээ бир түрмөктөр илик жөндөмөсүндө турат: *Dieses Substantiv ist maennlichen Geschlechts. Wir sind gleichen Arten.*

- предлог: *Der Helm ist aus Stahl.*

2) ат атооч, мисалы: *Das bin ich— бул мен*

3) сын атооч же атоочтук, мисалы:

Er ist sehr gebildet und belesen— ал абдан билимдүү жана көптү окуган киши [Tsch. Aitmatov, 1989: S. 46].

4) Тактооч, мисалы: *Die Stunde is taus—сабак бумту.*

5) Сан атооч, мисалы: *Wir waren zu fuenf—биз бешөөбүз болчубуз;*

Ich bin dreißig — мен отуздамын.

Ошондой эле, жогоруда саналган баяндоочтордун тибине туруктуу сөз айкаштарын кошууга болот. Анткени туруктуу сөз айкаштары бир түшүнүктү берет, синтаксистик жактан бир сүйлөм мүчөсү катары каралат, т.а., баяндоочтун милдетин аткарат. Ошентип, деген *Besitz greifen* сөз айкашы «ээ болуу» деген бир түшүнүктү берип, сүйлөмдө бир баяндоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Ihr Wunsch geht in Erfuellung — Анын тилеги жүзүнө ашты.*

Кыргыз тилинин синтаксисинде баяндоочтордун төмөнкүдөй түрлөрүн көрүүгө болот: жөнөкөй баяндооч, татаал баяндооч, татаал этиштик, татаал атоочтук, курамдык баяндооч, кызматчы сөздөрдүн этиш менен, атооч сөздөр менен, жардамчы этиштер менен жана модалдык сөздөр менен айкашы.

Бул классификация өзгөчөлүккө ээ, ал башка түрк тилдеринин грамматикасында кездешпейт. Алсак, профессор М.Б. Балакаев өзүнүн «Азыркы казак тили» деген эмгегинде казак тилиндеги баяндоочтордун негизги типтерине төмөнкүлөрдү киргизет:

- 1) жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнгөн этиштик баяндоочтор;
- 2) жөнөкөй татаал жана тутумдаш болуп бөлүнгөн атоочтук баяндоочтор [Балакаев, 1959].

Жөнөкөй жана татаал сөздөр аркылуу туюндурулган баяндоочтор – сөз айкашынын функциясына окшоп бөлүктөргө ажырабаган, тилде өзүнчө лексикалык бирдик катары кызмат аткарган сөз тизмектери [Жакыпов, 1973: 42, Жапаров, 1964]. Бул формулировкадан көрүнүп тургандай, баяндоочтун классификацияланышы сандык принципке негизделет жана немис тилиндеги баяндоочтор сыяктуу этиштик баяндооч менен атоочтук баяндоочтун ортосунда айырмачылык берилбейт.

Тутумдаш баяндоочтор өзүнүн структурасы боюнча, б.а., компоненттеринин жана курамынын айкашы, ошондой эле модификация деңгээли боюнча бир канча топторго бөлүнөт:

Аналитикалык формадагы тутумдаш баяндоочтор

Модалдык формадагы тутумдаш баяндоочтор

- 1) Функционалдык-модалдык маанидеги тутумдаш баяндооч
- 2) Жандоочтук тутумдаш баяндооч
- 3) Сөз жасоочу тутумдаш баяндооч
- 4) Функционалдык тутумдаш баяндооч
- 5) фразеологиялык айкаштар менен туюндурулган тутумдаш баяндооч

б) татаал аталыштар жана кыскартуулардан турган тутумдаш баяндооч

7) татаалдашкан формадагы тутумдаш баяндооч.

Немис жана кыргыз тилдериндеги баяндоочторду классификациялоонун негизги өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

1. Немис жана кыргыз тилдеринин грамматикасында баяндоочтун эки негизги тиби белгиленет: этиштик жана атоочтук баяндооч. Бул немис тилинде да, кыргыз тилинде да өзүнүн тиешелүү орду бар [Балакаев 1959, Сафаев 1985].

2. Немис тилиндеги баяндоочторго «тутумдаш» жана «татаал» деген терминдердин колдонулушу маанилеш келет. Бирок немис тилинин грамматикасы боюнча эмгектерде авторлор «татаал» деген терминди колдонгонун көрүүгө болот [Шендельс, 1959; Jung W., 1973; Молчанова, 1972]. Ал этиштик баяндоочко да, атоочтук баяндоочко да тиешелүү.

Жогоруда айтылган баяндоочтун типтерин акыркы жыйынтык катары кароого болбойт, тескерисинче, ал дагы да тереңдеп изилдөөнү талап калат.

Оозеки кепте жана көркөм чыгармада өгөчө стилдик ыкманы жараткан кемтик сүйлөмдөр да кездешет (*nicht vollstaendigezweigliedrige Saetze*). Мындай сүйлөмдөрдө же тутумдаш баяндоочтогу байланыштыргыч же бүтүндөй баяндооч түшүп калып, сүйлөм ээ жана баяндоочтун айкындооч мүчөлөрүнүн тобуна туруп калат. Сыртынан караганда, эки баш мүчө тең бардай, бирок баяндоочтун курамы толук эмес.

Контекстте маалым болгон бир же бир канча сүйлөм мүчөлөрүнүн түшүп калышы *эллипсис* (*die Ellipse*) деп аталат, ал эми мындай сүйлөмдөр *эллиптикалык сүйлөмдөр* деп аталат (*die elliptischen Saetze*) [Шендельс, 1958].

Кемтик сүйлөмдөр эллипсистин натыйжасында пайда болот. Мисалы, байланыштыргычтын түшүп калышы: *leer die Zimmer. Alles ist leer, aus*

gestorben – ээн калган коридорлор, ээн калган бөлмөлөр. Бардыгы жансыз (Kellermann) *Alles umsonst!* – *Всё даром!* (Strittmatter).

Баяндооч тобунда башка мүчөлөрдүн тобунун болушу менен бүтүндөй баяндоочтун түшүп калышы. Мисалы: *Dort ander Ecke ein Auto* – *Бурчта машина турат*; *Wer ist da?* – *бул ким?* *Was dann?* – *Анан эмне?* *Alles ist verlaufen* – *Бардыгы жакшы өттү.*

Эки тутумдуу кемтик сүйлөмдөргө макал-лакаптарды киргизүүгө болот. Мисалы: *Am rechten Ort das rechte Wort* – *Сөз чынынан бузулбайт* (макал). *Ende gut, alles gut* – *Баптталышы кандай болсо, аягы ошондой болот* (макал). *Andere Jahre, Andere Haare* – *Ар элдин салты ар башка* (макал). *Anfang gut, alles gut* – *Түбөлүгү түз болсо болсун* (макал).

Пикир алышуунун конкреттүү формаларынын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу В.Г.Адмони бир тутумдуулук сүйлөмдүн төмөнкү типтерине мүнөздүү:

- жекелик жана көптүк санда турган экинчи жактагы буйрук сүйлөмдөрдө мыйзам ченемдүү түрдө ээ катышпайт. Анткени мындай сүйлөмдөрдө конкреттүү жагдайдарда дайыма субъект катышат. Мисалы: *Schreib!* – *жаз!* *Nimm das Buch!* – *китепти ал!* *Sei fleissig!* – *тырышчаак бол!*

- нерсенин, кубулуштун ж.б. аталышы менен гана чектелген атама сүйлөмдөрдө ээ катышпайт. Мисалы: *Dort dasWäldchen!* – *ал жакта токой!* (Heine). *Die Spitze des Berges!* - *Тоонун чокусу!* (Goethe); *Schönes Wetter!* - *Жакшы аба-ырайы!* (Strittmatter).

- «вокативдик» сүйлөмдөрдө, б.а. каратма сөздөр катышкан сүйлөмдөрдө. Мисалы: *Ich verstehen dich überhaupt nicht mehr, Theresa* – *Мен сени такыр түшүнбөй жатам, Тереза* (Brecht). “*Fahren Sie, Bummel, fahren Sie!*” *sagte de rBaron* - «*Айда, Бумель, айда!*» - *деди барон* (Strittmatter).

- каратма сөздөр башка сүйлөмдөр менен байланышпай өз алдынча келиши мүмкүн. Ошону менен бирге каратма сөз өзүнчө айтымдын ролун аткарып, өзүнчө бир сүйлөм тибин түзөт. Мисалы: *Herr Doktor!* – *Дарыгер*

мырза! Liebe Freunde! – Сүйүктүү достор! Sehr geehrte Damen und Herren! – Урматтуу айымдар жана мырзалар!

Жаксыз сүйлөмдөрдө болумуштун формасы конкреттүү мүнөзгө ээ, ал эми жалпыланган белгисиздик мүнөз ал болумуштун формасын «жаратуучуга» тиешелүү, ал көпчүлүк учурда жаксыз номинативдик *es* формасында болот. Бул сүйлөмдө кайсы бир сүйлөм мүчөсүн алдыңкы орунга коюуда мүмкүн болот. Бирок жаксыз сүйлөмдөрдө *es* жок болсо, сөзсүз түрдө эки негизги маанилүү мүчөлөр (баяндооч жана толуктооч; баяндооч жана бышыктооч) катышып турат. Бул сүйлөмдүн эки тутумдуу структурасынын өзүнчө бир аналогиясы болуп саналат. Мисалы: *Es wurde auf dem Balkon gefrühstückt* – Эртең мененки тамак балкондо ичилди (Mann). *Es sei nichts zu machen* – эч нерсе кылынбайт (Brecht). *Es wurde still* – Тынч болуп калды (Brecht).

Сүйлөмдүн милдетин аткарган модалдык мүчөлөр – модалдык мазмундагы диалогдук кепке мүнөздүү болот: Мисалы: сүйлөмдүн реалдуу процессине баа гана берген *ja, nein, sicher, selbstverständlich* модалдык сөздөрү, б.а., модалдык киринди мүчөдөн гана турган сүйлөм. Мисалы: *Die Mutter: Hat er dich gesagt, wozu er gekommen ist? – Ana: Ал сага айттыбы, ал эмнеге келиптир? Der Junge: Nein – Бала: Жок (Brecht). Die Mutter: Willst du auch mitkommen? – Сен дагы биз менен баргың келип жатабы? Der Junge: Ja – ооба (Brecht).*

3.3. Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдүн структуралык өзгөчөлүгү

Сүйлөм айрым бир бүткөн ойду туюндурган, грамматикалык жактан уюшулган сөздөр же сөздөрдүн тобунун айкашы болуп саналат. Анын табияты жана грамматикалык жактан уюшулгандыгы бир жагынан интонациянын болушу менен мүнөздөлсө, экинчи жагынан, синтаксистик категориялардын касиети менен мүнөздөлөт.

Немис окумуштуусу Е. И. Шендельстин белгилөөсү боюнча, сүйлөмдөгү сөздөр синтаксистик функцияга ээ болуп, сүйлөм мүчөсү же сүйлөм мүчөсүнүн бөлүгү болуп келет [Шендельс, 1958].

Кыргыз тилинин синтаксисинде сүйлөмдүн курулуш материалы болуп келген сөздөр синтаксистик функцияларына ылайык сүйлөм мүчөлөрүнө жана сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр (каратма сөз, кириңди сөз, сырдык сөз) болуп бөлүнөт [Жапаров, 1992]. Мисалы: *Балам, ынтымак болбой, иш оңолбойт*. Бул мисалдагы *балам* деген каратма сөз, ал эми калгандары – сүйлөм мүчөлөрү.

Сүйлөмдүн структуралык көп түрдүүлүгү, анын типологиялык ар түрдүүлүгү курамдык бөлүктөрдүн синтаксистик катеогрия түрүндө келген сапаты жана спецификасы менен шартталат. Бул курамдык бөлүктөр сүйлөмдүн курулуш материалы болуу менен бирге сүйлөмдүн материалдык катмары катары өзгөчө спецификага ээ.

Жогоруда, белгиленгендей, сүйлөмдүн табияты синтаксистик категориялар, сөздөр менен шартталат. Ошондуктан сүйлөмдү талдоодо анын курамдык бөлүктөрү изилдөө, б.а., сүйлөмдүн мүчөлөрүн иликтөө маанилүү. Ушундай жол менен гана сүйлөмдүн өзүнчө бөлүктөрүнүн сырын ачып берүүгө болот жана сүйлөмдүн мүчөлөнүшүнүн ролу ачык болот» [Жапаров, 1992].

Сүйлөмдөгү бардык сөздөр формасына жана тиешелүү синтаксистик катышына жараша ар кандай синтаксистик функцияларды аткарып, сүйлөм мүчөлөрүнө ажырайт. Ал эми сөздөрдө мындай синтаксистик катыш болбосо, сүйлөм мүчөлөрү грамматикалык жактан байланышпайт.

Сүйлөмдүн негизги ядросу, борбору сүйлөм мүчөлөрү болуп саналат. «Сүйлөм мүчөлөрү – сүйлөмдө сөз айкашынын формасында пайда болуп, сүйлөм ичиндеги структуралык элементтердин ортосундагы мамилени чагылдырган синтаксистик категория» [Виноградов, 1955]. Башкача айтканда, сүйлөм мүчөлөрүнүн функциясын аткарган, сүйлөм ичинде өз ара байланышкан жана бири экинчисине багыныңкы абалда келген бардык

сөздөр. Алар өз ара белгилүү бир синтаксистик катышта келет, ал катыштар тигил же бул сөздөрдүн же сөздөрдүн жыйындысынын синтаксистик функциясын шарттап турат. Мисалы: *Die Tau besitzt dort still auf dem Dach. Жакишы жүрсөң, жетесиң мураска, жаман жүрсөң, каласың уятка.*

Бул мисалдарда бардык сөздөр өз ара синтаксистик катышта келип, алардын ар бири сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Бирок алардын бирөө баш мүчө болсо, калгандары ага багынган мүчөлөр. Мисалы, *жүрсөң, жетесиң, каласың, sitzt* – баян, *жакишы, жаман, dort, still, auf dem Dach* сөздөрү — бышыктооч; *мураска, уятка* – толуктооч, *die Taube* - ээ.

Бул сөздөр синтаксистик катыштарынын мүнөзүнө жараша алардын синтаксистик функциясы да аныкталат. Сүйлөм мүчөлөрүнүн маанилүү белгиси алардын башка сүйлөм мүчөлөрүнөн келип чыккан суроолорго жооп болуу мүмкүнчүлүгү болуп саналат. Мисалы: Немис тилинде: *Sei fleissig und lernt gut, Kinder! fleissig und gut* — отвечают на вопрос *wie?*, *seid, lernt— was macht ihr?*, *Kinder*— башка сүйлөм мүчөлөрү аркылуу берилген суроолорго жооп бербейт, ошону менен бирге сүйлөм мүчөсү боло албайт. Мисалы: *Эл менен болгула, элден ажырабагыла, балдар*

Бул сүйлөмдө *эл менен* комплекси *болгула* аркылуу вопрос *ким менен?* деген суроого жооп берет, *болгула— эмне кылалы?* деген суроого жооп берет, *элден — кимден?* деген суроого жооп берет, ал эми *ажырабагыла—эмне кылалы?* деген суроого жооп берет. Ал эми *балдар* деген сөз башка сүйлөм мүчөлөрү аркылуу берилген суроого жооп бербейт.

Сүйлөм мүчөсү боло албаган сөздөр, б.а., каратма сөз, сырдык сөз, киринди сөз сүйлөм ичинде белгилүү бир сөздөр менен грамматикалык байланышты түзбөйт. Ошондуктан алар сүйлөм курамына кирген башка сөздөр аркылуу берилген суроого жооп бербейт. Ага суроо берүүгө да мүмкүн эмес, анткени алар сүйлөм мүчөлөрү менен эч кандай синтаксистик катыштар да болбойт. Алар бүтүндөй сүйлөмгө мүнөздүү, бул анын спецификасы [Жапаров, 1992]. Мисалы: *Schade, aber ich muss schon gehen; Кап, мен кетишим керек эле.*

schade, kan сөздөрү — сүйлөм ичинде кандайдыр бир башка сөздөр менен синтаксистик катышта болот, ошондуктан эч кандай суроого жооп бербейт: алар сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөр.

Сүйлөм мүчөлөрү аткарган функционалдык өзгөчөлүгү боюнча баш жана айкындооч мүчөлөр болуп бөлүнөт. Баш мүчөлөр сүйлөмдүн негизги өзөгүн түзүп турса, айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөргө көз каранды болуу менен бирге алар менен байланышта гана колдонулат.

Баш мүчөлөргө ээ жана баяндооч кирет. Сүйлөмдүн ээси баш мүчөлөрдүн бири болуу менен бирге башка сүйлөм мүчөлөрүнө грамматикалык жактан багынбай, атооч жөндөмөсүндө туруп, баяндооч аркылуу аныкталып, нерсенин же кубулуштун аталышы катары келет.

Баяндооч да баш мүчөлөрдүн бири болуп саналат, грамматикалык жактан ээге багынып турат. Баяндооч ээнин абалын, белгисин, касиетин, сапатын, санын туюндурат. Мисалы: *Die Kinder spielen* — *Балдар ойноп жатышат*.

Баш мүчөлөргө грамматикалык жактан багынып, алардын аныктап, бышыктап, толуктап турган сүйлөм мүчөлөрү *айкындооч мүчөлөр* деп аталат. Мисалы: *Die Kinder spielen im Hof* – *Балдар короодо ойноп жатышат*.

Айкындооч мүчөлөр өздөрүнүн семантика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча аныктооч, толуктооч жана бышыктооч болуп бөлүнөт.

Ээ жана баяндооч баш мүчөлөр деп аталат, анткени алар сүйлөмдүн ненизги өзөгүн турса, айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөргө грамматикалык жактан багыныңкы абалда келип, сүйлөмдүн курамдык бөлүгү түзүлөт.

Баш мүчөлөр эки тутумдуу сүйлөмдүн негизги борборун ээлеп турушат, «... эки чоңдуктун синтези: ээ жана баяндооч» [Дмитриев,1948]. Буларсыз белгилүү бир бүткөн ой принципалдуу түрдө туюндуралушу мүмкүн эмес. Баш мүчөлөрдүн мындай касиети, өз ордунда, сөз түркүмдөрүнүн синтаксистик формалары жана структуралык-грамматикалык өзгөчөлүгү аркылуу аныкталат.

Баш мүчөлөр маани берүүчү сөздөрдөн түзүлүп, бири-бирине багыныңкы абалда келип байланышып турат. Ээ кептин объектиси болсо, баяндооч ага багыныңкы абалда келип, анын ар кандай ал-абалын туюндурат. Булардын ар бир компоненти өзгөчө белгиге ээ.

Азыркы синтаксисте негизги маселелердин бири сүйлөм мүчөлөрүн аныктоо болсо, ээни аныктоо да сүйлөм мүчөлөрүнүн типологиясы үчүн актуалдуу.

«Ээ - эки тутумдуу сүйлөмдүн баш мүчөсүнүн бири, ал предметтик түшүнүктү туюндуруп, атооч жөндөмөсүндө болуп, баяндооч менен предикативдик байланыш түзөт [Адмони, 1955]. Бул жерде ээ менен баяндоочтун айкашуу түшүнүгүн баса көрсөтүү керек.

А. И. Смирницкий бул мүнөздөмөнү мындайча толуктайт: «Ээ сүйлөмдүн структуралык негизин түзүп, грамматикалык жана структуралык жактан баяндоочко басымдуулук кылып турат» [Смирницкий, 1957].

Кыргыз тилинде ээ жана баяндооч бири-бирине байланышкан эки грамматикалык категория катары каралат, мында ээ синтаксистик категория катары каралат. Сүйлөм ичинде ээ башка сүйлөм мүчөлөрүнө грамматикалык жактан багынбай, белгилүү бир жак, нерсе, кубулуштун аталышында ж.б. болуп келет.

«Ээнин касиети, анын нерсенин, кубулуштун аты катары жашоосу шарттуу көрүнүш» деп белгилейт А. Жапаров [Жапаров, 1991]. Мисалы: *Март айы суук болду. Ата-энем бүгүн келет.*

Негизинен, немис жана кыргыз тилдеринин структурасында ээ катышат.

Немис тилинде сүйлөм ичинде ээнин болушу норма болуп саналат. Бирок ээ катышпаган сүйлөмдөр да жок эмес.

Немис тилинде, ээ бардык сүйлөмдөрдө, жаксыз сүйлөмдө да катышат.

Бирок оозеки кепте жана адабий тилде ээ катышпаган сүйлөмдөрдү да кезиктирүүгө болот: Мисалы: *Hab mir gedacht (Bachmann) — Мен ойлогом.*

Ал эми буйрук сүйлөмдөрдө ээнин катышпаганы норма болуп саналат:
Мисалы: *Sprich! Sprecht! — Сүйлө! Сүйлөгүлө!*

Бирок сылык формасында ат атооч катышат: Мисалы: *Sprechen Sie! — сүйлөнүз!*

Буйрук же таң калуу маанисиндеги эмоциялык боёкчо катышкан сүйлөмдөрдө ээнин жок болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш: Мисалы: *Auf denn, nicht frage denn! Was? Mich absetzen! (Roch).*

Калган учурларда немис тилиндеги сүйлөмдөрдө ээ сөзсүз катышат. «man» белгисиз ат атоочу менен туюндурулган ээ өзгөчө типтеги сүйлөм болуп саналат жана бир канча мааниге ээ:

1. «man» деген ээнин милдетиндеги сөз сүйлөөчүгө кыймыл-аракеттин ээси белгисиз болгондо *jemand* сөзүнө синоним болуп келет. Мисалы: *Man bittet dich ans Telefon— Сени телефонго чакырат. Man oeffnet — ачат; Man klopft — такылдатат.*

Немис тилиндеги «man» сөзү катышкан сүйлөм кыргыз тилине 3-жактагы этиштик форманын көптүк формасында же кимдир бирөө деген ат атооч аркылуу которулат;

2. *Man* жалпыланган мааниге ээ жана *Menschen, Leute* сөздөрүнө туура келет. Ошону менен бирге көптөгөн белгисиз адамдарды же сүйлөөчүгө белгисиз болгон көпчүлүк адамдарды туюндурат.

Көптүк сандагы 3-жактын этиштик формасында которууга болот, бирок ээни (коом, уюм ж.б.) конкреттештирген туура.

Man жалпыланган мааниде модалдык этиштер менен айкашат. Мындай конструкциялар жаксыз формада которулат: Мисалы: *Man kann — мүмкүн, man muss — зарыл; Darf man fragen? — суроо бергенге мүмкүнбү?*

Эгерде кыймыл-аракеттин жагы белгисиз болсо, немис тилиндеги сүйлөмдөрдө ээ жаксыз *es*, эки тутумдуу сүйлөмдү уюштурган гана ат атооч формасында колдонулат: Мисалы: *Es ist kalt — суук; Es daemert—таң атын келатат; Es wird hier nicht geraucht —бул жерде тамеки тартууга болбойт.*

Немис тилиндеги сүйлөмдөрдө *es* конкреттүү мазмунга ээ эмес, ал формалдык ээ менен гана айкашат, анткени ал формалдык белгиси боюнча ээге туура келет, сүйлөмдө башка ээ камтылган эмес. Этиштер жаңы, абстрактуу мааниге болгон туруктуу сөз айкаштарында: Мисалы: *es gibt—бар, es geht—болот, es steht—турат.*

Азыркы немис тилинде *es* жаксыз ээсинин колдонулушу эң кеңири таралган каражат болуу менен бирге, кыймыл-аракеттин жагы белгисиз болот.

Эгерде ээнин милдетин *Mann* сөзүнөн жасалган *man* сөзү аткарса, анда *es* бизге субъектинин мүнөзү жөнүндө эч нерсе билдирбейт. Мисалы: *man klopft (такылдаатып атышат)* жана *es klopft (такылдаатып жатат)* Бул жерде *es* сөзсүз катышып туруусу зарыл.

Кыргыз тилинде сүйлөмдө ээнин түшүп калышы абдан татаал маселе. Мындай сүйлөмдөр кыргыз тилинде абдан көп кездешет, кээ бири түрколог-окумуштуулар ээни айкындооч мүчөнүн катарына кошуп жиберүүгө даяр [Балакаев, 1959]. Анткени, алардын пикири боюнча, сүйлөмдүн бардык мазмундук бөлүгү баяндоочко негизделип, бандооч сүйлөм ичинде сейрек учурларад эле түшүп калат. Албетте, окумуштуулардын көпчүлүк бөлүгү бул пикирди колдоого алышпайт. Кыргыз тилинде сүйлөм ичиндеги ээнин түшүп калышы – кадимки жана көп кездешкен кубулуш.

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдөгү баяндоочтун милдетин аткарган этиштер жак жана санды көрсөткөн мүчөлөрдү кабыл алып турат. Башкача айтканда, бул жагынан алганда кыргыз тили немис тилине караганда орус тилине жакындашып кетет.

Кыргыз тилинде ээ катышпаган сүйлөмдөр – жаксыз, жалпы жактуу, белгисиз жактуу, белгилүү жактуу сүйлөмдөр. Мисалы:

Жалпы жактуу: *Берсең аласың; Wer gibt, der nimmt.*

Белгисиз жактуу: *Кушту салганына кубанбайт, алганына кубанат;*

Man arbeitet im Garten; Man spricht laut; Man spielt Volleyball.

Белгилүү жактуу: *Бизге эч нерседен коркууга болбойт; Менин дагы окугум келип жүрөт; Wir muessen keine Angst haben; Ich will lesen.*

А.Жапаров *Берсең аласың* сыяктуу сүйлөмдөрдө ээни баяндооч аркылуу оңой эле аныктоого болорун белгилейт (бул сүйлөмдө *сен*), бирок практикалык жактан аны колдонууга мүмкүн эмес, анткени дал ошол ээнин түшүп калышы сүйлөмгө жалпы жакка тишелүү мүнөздү берип турат.

Немис тилинде бул сыяктуу сүйлөмдөрдө белгисиз жактагы ат атооч «*тап*» колдонулат.

Үчүнчү типке, белгилүү жактуу сүйлөмгө А. Жапаров мындай мисал келтирет: Мисалы: *Бизге эч нерседен коркууга болбойт. Менин дагы окугум келип жүрөт.*

Булар логикалык субъектиси кыйыр жөндөмөлөр аркылуу туюндурулган, сүйлөмдөгү иш-аракеттин ээсин көрсөткөн белгилүү жактуу сүйлөмдөрдүн тобуна кирет.

Ээнин туюндурулуш жолдорун карап көрөлү. Немис тилинде сүйлөмдүн ээси атооч сөздөрдөн уюшулат:

1) зат атооч же атооч жөндөмөсүндөгү субстандидвешкен сөз түркүмдөрү. Мисалы: *Das Flugzeug landet auf dem Flugplatz* —самолет аэропортко конот; *Die Neun kamen da ohne Helfer* — Тогузу жардамчысы жок келишти.

2) атооч жөндөмөсүндөгү ат атооч: Мисалы: *Er blieb stehen*—ал токтоду; *Jemand hat dich angerufen*—сага бирөө телефон чалды; *Wer kommt?* —ким келатат?

3) Сын атоочтор. Мисалы: *Ehrlich waehrt am laengsten* — чындык ийилет, бирок сынбайт.

4) Сан атоочтор. Мисалы: *Drei ist ein ungerade Zahl* - үч -так сан

5) Инфинитив жана инфинитивдик топтор. Мисалы: *Rauchen ist verboten* — тамеки тартканга болбойт; *Durch diese Tür zu gehen ist verboten* — бул эшиктен өтүүгө болбойт.

6) атоочтук жана атоочтук түрмөк. Мисалы: *Aufgeschoben heisst nicht aufgehoben*—ишти баштаба, баштагандан кийин таштаба (*Sprichwort*).

Азыркы кыргыз тилинде сөз түркүмдөрүнүн бөлүнүшүнө ылайык, ээнин милдетин аткараган сөздөр төмөнкүлөр:

1) Атооч жөндөмөсүндө турган зат атоочтор. мисалы: *Мектеп — илим-билим булагы. Жаштар— биздин эртеңки кунубуз, биздин ишибиздин улантуучулары.*

Бирок ээ башка сөз түркүмдөрү аркылуу да туюндурулат. Мындай ээлер, кептин объектиси болуу менен бирге, нерсенин, кубулуштун, жактын маанисин алышат.

2) жактама ат атоочтордун бардык түрлөрү: сурама ат атоочтор- *ким, эмне, кайсы*; өздүк ат атоочтор- *өз, өзүм, өзүңөр*; жамдама ат атоочтор- *баары, бардыгы*. Мисалы: *Ким айтты? Баары келишти.*

3) субстантивдешкен сын жана сан атоочтор, мисалы: *Акылдуу айтса, кулак сал. Кызыл көйнөккө жарашыктуу. Сегиз — так сан. Экинчиси он сегиздеги бала.*

4) субстантивдешкен тактоочтор, мисалы: *Көбү бүтүп, азы калды. Бизге ылдамы керек.*

5) атоочтуктар жана кыймыл атоочтор, мисалы: *Ийне саптай албаган учук тандайт; Тон жакшысын кийген билет, кыз жакшысын сүйгөн билет.*

6) субстантивдешкен кызматчы сөздөр, мисалы: *Элек, эмес — жардамчы сөздөр;*

Жыйынтыктап айтканда, сүйлөмдүн ээсинин милдетин маани берүүчү сөз түркүмдөрү гана аткарбастан, субстантивдешкен кызматчы сөздөр, сырдык сөздөр, тууранды сөздөр да аткара алышат.

Баяндооч - эки тутумдуу сүйлөмдүн баш сүйлөмүнүн бири, ээге грамматикалык жактан багынып, этиштин жак формасы, зат атооч, сын атооч жана атоочтук менен туюндурулат.

Р. А. Будаговдун белгилөөсү боюнча, сүйлөмдүн негизги белгиси баяндооч аркылуу мүнөздөлөт [Будагов, 1986].

Предикативдүүлүк – сүйлөмдө реалдуу чындыкты тилдеги ыңгай, мезгил жана интонация сыяктуу мүнөздүү белгилер аркылуу берүү

мүмкүндүгү бар синтаксистик категория. Ушуга байланыштуу предикативдик белгилер логикалык категория катары жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болуп, конкреттүү бир тилдин спецификасына жараша анын туюндуруу формасы гана айырмаланат.

Ошентсе да предикативдүүлүк маселеси боюнча окумуштуулардын бири-биринен айырмаланган көз караштары бар. Мисалы, орус окумуштуулары А. Г. Руднев, В. Е. Кротевич ж.б., түркологдор Н. А. Баскаков, Е. Б. Северотян ж.б. предикативдик байланышты, негизинен, эки тутумдуу сүйлөмдөрдө карашат, б.а., алар сүйлөмдө ээ менен баяндоочтун катышып туруусуна басым жасашат.

Ал эми академик В. В. Виноградов, Н. Ю. Шведова, А. С. Софаев, У. С. Тулегёнов, З. И. Будагова ж.б., предикативдүүлүктүн мындай белгилерин бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн да көрүшөт, б.а., алар ойдун жана интонациянын бүтүкөндүгүнө таянышат.

Н.К. Дмитриев. Х.М. Мирзазаде ж.б. сыяктуу окумуштуулар предикативдүүлүктү морфологиялык планда карашкан [Дмитриев, 1999].

Немис жана кыргыз тилдериндег баяндоочтун маанисин баалоо кыйын маселе. Көбүнчө сүйлөмдүе жалпы грамматикалык жана маанилик борбору дал ошол баяндоочко негизделип, баяндооч катышпаган сүйлөм дээрлик кездешпейт.

Чет тилин үйрөнүп жаткан адам немис тилиндеги сүйлөмдү түшүнүү үчүн баяндоочту аныктап алуу керек экендигин билет. Анткени, баяндооч ой жүгүртүүнүн предикатына туура келет, ал эми предикатта, белгилүү болгондой, курчап турган чындыкты таанып билүү актысындага жаны нерсеге басым жасалат.

Немис тилинин грамматикасында баяндоочтун төмөнкүдөй типтери бар: жөнөкөй этиштик баяндооч, татаал этиштик баяндооч, татаал атоочтук баяндооч [Москальская,1971; Шендельс,1958]. Бул классификацияны Е.А.

Крашенинникова өзүнүн «Немис грамматикасындагы жаңылыктар» аттуу эмгегинде колдонот.

Немис тилинде баяндоочтун түрлөрү абдан ар түрдүү. Ошентсе да ларды үч негизги типке киргизүүгө болот: ээге көз каранды болгон кыймыл-аракет же процесс (ein Geschehen).

1. Ээге мүнөздүү болгон кандайдыр бир сапаттын болушу (ein Sein, ein Qualitaets-Sein, ein Etwas-Sein, ein Zufaellig-sein):

Vater ist Arbeiter— *Атам жумушчу*

Er ist glueklich — *Ал бактылуу*

Das ist ein Tisch — *Бул стол*

Немис тилинде баяндоочтун жасалышын үч типке бөлүүгө болот:

1) Кыймыл-аракеттин жүрүшү тууралуу айтымды этиш туюндурат:

Vater arbeitet—*атам иштейт*

2) бир нерсенин болушу тууралуу айтымды этиш жана атоочтор туюндурат: *Vater ist bei der Arbeit. Алжумуш менен алек*

3) болумуштун касиети, сапаты тууралуу айтымды атоочтор туюндурат: *Vater ist Arbeiter- отец- рабочий* [Крашенинникова, 1985].

Немис тилиндеги сүйлөмдөрдүн борборун баяндоочтор түзөрүн көптөгөн лингвисттер белгилешкен, өзгөчө тилчи-окумуштуу Ф.Ран баяндоочту сүйлөмдүн өзөгү деп атайт (Achse) [Rahn, 1970].

Немис тилиндеги сүйлөмдөрдөгү баяндоочтордун ар бир тибин карап көрөлү.

1) Татаал этиштик баяндооч (Das einfache Praedikat). Баяндооч синтаксистик же аналитикалык формасындагы этиш аркылуу туюндуралат (бардык чактарда, ыңгайларда). Мындай формасы жөнөкөй баяндооч деп аталат. Мисалы: *Der Zug kommt*— *Поезд келатат. Der Zug ist an gekommen*— *Поезд келди. Der Zug wir dauf gehalten* — *Поезд кечигип жатат.*

Аналитикалык формадагы баяндоо эки же үч бөлүктөн турушу мүмкүн. Ошентсе да ал жөнөкөй баяндоочко кирет, бул бөлүктөр бир этиштин бирдиктүү формасынан турат.

2) Татаал этиштик баяндооч (Das zusammengesetzte verbale Praedikat).

Баяндоочтун бул тиби эки этиштен жасалат алардын бири инфинитивдин жак формасында, экинчиси жаксыз формада болот. Эки компонент тең бирдей жеке мааниге ээ.

Инфинитив ээнин белгилүү бир абалын жана кыймыл-аракетин билдирет, ал эми жак формадагы этиш ошол кыймыл-аракеттин түрдүк же мамилелик (залог), же модалдык мүнөзүн өзүнүн лексикалык маанисин сактоо менен туюндурат.

Ифинитив менен айкашкан модалдык этиштер, ошондой эле *scheinen, glauben, brauchen* модалдуулукту туюндуруу үчүн кызмат аткарат, ал эми *beginnen, anfangen, aufhoeren, pflegen, bleiben* сыяктуу этиштер инфинитивдер менен айкашып келип түрдүк катышты аныкташат. Мисалы: *Er Will Dich Besuchen; Die Aufgabe soll gelöst werden*

sein жана *haben* конструкциялары инфинитив менен жарым-жартылай мамиле, жарым-жартылай модалдык мааниге ээ болуп, татаал этиштик баяндооч катары милдет аткарат. Мисалы: *Das Gedicht ist auswendig zu lernen; Du hast heute veil zu tun*

3) Татаал атоочтук баяндооч (Das zusammengesetzte nominale Praedikat). Татаал атоочтук баяндоочтун өзөгүндө ээ менен байланыштыргыч этиш аркылуу байланышкан атооч турат (Die Kopula). Ал формасы жана мазмуну боюнча этиштик баяндоочтон айырмаланып турат. Атоочтук баяндооч ээнин сапаттык белгисин аныктаса, этиштик баяндооч кыймыл-аракетин же абалын билдирет. Мисалы: *Er ist Flieger. Er ist mutig. u Er lenkt das Flugzeug. Er fliegt.*

Немис тилиндеги сүйлөм түзүлүшүнүн мыйзамы боюнча баяндооч сөзсүз түрдө этиштик форма аркылуу туюндуралат, ошондуктан байланыштыргыч атоочтук баяндоочтун ажырагыс бөлүгү [Шендельс,1958].

Байланыштыргыч катары *sein, werden, реже heissen, scheinen, bleiben* сыяктуу этиштер колдонулат. Предикатив же байланыштыргыч мүчө атоочтук мүнөздөгү ар кандай сөз түркүмдөрү аркылуу туюндуралат.

- 1) зат атооч:
 - негизинен атооч жөндөмөсүндө турат, мисалы: *Wissen ist Macht. Er wird Lehrer.*
 - кээ бир түрмөктөр илик жөндөмөсүндө турат: *Dieses Substantiv ist maennlichen Geschlechts. Wir sind gleichen Arten.*
 - предлог: *Der Helm ist aus Stahl.*
- 2) ататооч, мисалы: *Das bin ich— бул мен*
- 3) сын атооч же атоочтук, мисалы:

Er ist sehr gebildet und belesen— ал абдан билимдүү жана көптү билген киши [Tsch. Aitmatov, 1989: S. 46].
- 4) Тактооч, мисалы: *Die Stunde ist aus—сабак бүттү.*
- 5) Сан атооч, мисалы: *Wir waren zu fuenf—биз бешөөбүз болчубуз; Ich bin dreissig— мен отуздамын*

Ошондой эле, жогоруда саналган баяндоочтордун тибине туруктуу сөз айкаштарын кошууга болот. Анткени туруктуу сөз айкаштары бир түшүнүктү берет, синтаксистик жактан бир сүйлөм мүчөсү катары каралат, т.а., баяндоочтун милдетин аткарат. Ошентип, деген *Besitz greifen* сөз айкашы «ээ болуу» деген бир түшүнүктү берип, сүйлөмдө бир баяндоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Ihr Wunsch geht in Erfuellung — Анын тилеги жүзүнө ашты.*

Кыргыз тилинин синтаксисинде баяндоочтордун төмөнкүдөй түрлөрүн көрүүгө болот: жөнөкөй баяндооч, татаал баяндооч, татаал этиштик, татаал атоочтук, курамдык баяндооч, кызматчы сөздөрдүн этиш менен, атооч сөздөр менен, жардамчы этиштер менен жана модалдык сөздөр менен айкашы.

Бул классификация өзгөчөлүккө ээ, ал башка түрк тилдеринин грамматикасында кездешпейт. Алсак, профессор М.Б. Балакаев өзүнүн «Азыркы казак тили» деген эмгегинде казах тилиндеги баяндоочтордун негизги типтерине төмөнкүлөрдү киргизет:

- 1) жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнгөн этиштик баяндоочтор;

2) жөнөкөй татаал жана тутумдаш болуп бөлүнгөн атоотчук баяндоочтор [Балакаев, 1959].

Жөнөкөй жана татаал сөздөр аркылуу туюндурулган баяндоочтор – сөз айкашынын функциясына окшоп бөлүктөргө ажырабаган, тилде өзүнчө лексикалык бирдик катары кызмат аткарган сөз тизмектери [Жакыпов, 1973: 42, Жапаров, 1964]. Бул формулировкадан көрүнүп тургандай, баяндоочтун классификацияланышы сандык принципке негизделет жана немис тилиндеги баяндоочтор сыяктуу этиштик баяндооч менен атоотчук баяндоочтун ортосунда айырмачылык берилбейт.

Тутумдаш баяндоочтор өзүнүн структурасы боюнча, б.а., компоненттеринин жана курамынын айкашы, ошондой эле модификация деңгээли боюнча бир канча топторго бөлүнөт:

Аналитикалык формадагы тутумдаш баяндоочтор

Модалдык формадагы тутумдаш баяндоочтор

- 1) Функционалдык-модалдык маанидеги тутумдаш баяндооч
- 2) Жандоочтук тутумдаш баяндооч
- 3) Сөз жасоочу тутумдаш баяндооч
- 4) Функционалдык тутумдаш баяндооч
- 5) фразеологиялык айкаштар менен туюндурулган тутумдаш баяндооч
- 6) татаал аталыштар жана кыскартуулардан турган тутумдаш баяндооч
- 7) татаалдашкан формадагы тутумдаш баяндооч.

Немис жана кыргыз тилдериндеги баяндоочторду классификациялоонун негизги өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

1. Немис жана кыргыз тилдеринин грамматикасында баяндоочтун эки негизги тиби белгиленет: этиштик жана атоотчук баяндооч. Бул немис тилинде да, кыргыз тилинде да өзүнүн тиешелүү орду бар [Балакаев 1959, Сафаев 1985].

2. Немис тилиндеги баяндоочторго «тутумдаш» жана «татаал» деген терминдердин колдонулушу маанилеш келет. Бирок немис тилинин грамматикасы боюнча эмгектерде авторлор «татаал» деген терминди колдонгонун көрүүгө болот [Шендельс, 1959; Jung W., 1973; Молчанова, 1972]. Ал этиштик бандоочко да, атоочтук баяндоочко да тиешелүү.

Жогоруда айтылган баяндоочтун типтерин акыркы жыйынтык катары кароого болбойт, тескерисинче, ал дагы да тереңдеп изилдөөнү талап калат.

3.4. Элементардык сүйлөмдөрдөгү структуралык өзгөчөлүктөр жана алардын моделдери

Синтаксистик процесстердин ичинде аздыр-көптүр сүйлөмдөрдүн структуралык моделдерин сыпаттоо каралган. Синтаксистик процесстердин ички моделдеринин бардык типтери сүйлөм моделдеринин бирдиктүүлүгүнүн чегинде ишке ашат. Алар же сүйлөм моделдеринин милдеттүү же факультативдүү мүчөлөрүнүн реализацияланышына жараша болот [Москальская, 1974:120].

Бул бөлүмдө биз жогоруда саналган, жөнөкөй сүйлөмдүн структурасында ишке ашкан синтаксистик процесстерди талдоого алабыз. Аталган процесстерди талдоого алууда колдо болгон материалдарга таянабыз, ошондуктан биз көрсөткөн бардык процесстер бир кылкада көрсөтүлгөн эмес. Мисалы, таталдашуу синтаксистик процесси көптөгөн мисалдар менен көрсөтүлүп, кошулуу жана камтылуу сыяктуу процесстер бир аз гана мисалдар менен далилденген. Жөнөкөй сүйлөмдүн структурасынын кеңейүү процессин талдоого алуудан баштайбыз.

Кеңейүү абалы. Сүйлөмдүн кеңейиши тилдин грамматикасынын фундаменталдык касиетине- рекурсивдүүлүккө- негизделет. Тагыраак айтканда, сүйлөм тутумундагы ошол эле синтаксистик статустагы жана жалпы синтаксистик байланыштагы кээ бир синтаксистик бирдиктерди кошуу, бири экинчисине ылайыктап «тизмектелүү» жолу аркылуу жасалат.

Кеңейткен элементтердин болушу конструктивдүү талап эмес. Сөз айкашы жана сүйлөм структуралык жактан толук жана кеңейбеген формада болот. Өз ара байланышкан элементтердин чынжырчасы бирдиктүү жана кеңейген сүйлөм мүчөлөрү же жалпы синтаксистик статустагы синтаксистик элементтердин катарлаш жана синтаксистик байланышта келет.

Г.Г.Почепцев азыркы англис тилиндеги синтаксистик процесстерди изилдөөгө алып, синтаксистик процесстердин татаалданышын жана бир өңчөй мүчөлөрдүн кеңейишин белгилеп, мындай жыйынтыкка келет: «өз ара байланышкан элементтердин чынжырчасын бирдиктүү, бирок кеңейген сүйлөм мүчөлөрү катары кароого болот» [Почепцев, 1971: 116].

Сүйлөмдүн структуралык минимумундагы сүйлөм мүчөлөрү кандай деңгээлде кеңейгенине жараша аларды сүйлөм моделдеринин регулярдуу реализациясынын бири болуп саналат. Мисалы: *Kinder standen herum- Kinder, Frauen, Greisen standen herum. Балдар тегеректеп турушат - балдар, аялдар, карылар тегеректеп турушат.*

Кеңейүүнүн жөнөкөй түрү синтагматикалык чынжырчадагы кээ бир элементтердин кайталанышы болуп саналат. Ал сүйлөм мүчөсү же анын курамдык бөлүгү болушу мүмкүн. Мисалы: *Das kleine Prinzessin wuchs heran und wurde mit jedem Jahr schoener und schoener- Кичинекей канайым чоңоюп, жылдан-жылга сулуу да сулуу* [Grimm, 1969: 61]. *Туура, туура кожоюн (Т.К.). Төргө, төргө, деп калды Кулуке (Т.К.).*

Кеңейүүнүн элементтери ар кандай формада келет. Мисалы: - *Maria und Peter sassen an einem Tisch dicht bei der Tanzflaeche. Beide sind lebenslustig, spontan und froh (Szyszkowitz). Жата бер, жата бер (Ч.А.). Урушпайт этпейт (Ч.А.).*

Кеңейүүнү коштоп жүргөн компрессия негизги синтаксистик процесстерге тиешелүү болбойт.

Аддицияда (кошууда) кеңейүүнүн ар бир элементи башка бирине өз алдынча бирдик катары тиешелүү болуп, предметтик мазмуну жана синтаксистик жактан көз каранды болбойт. Алар менен синтаксистик

конструкцияда синтаксистик позициясы жагынан гана байланышат. Мисалы: *Er lud allen Verwandten, Freunde und Bekannten ein (Grimm.)*

Ак, кызыл, көк, жашыл желектерди көргөндө майрамдын жышааны сезилди (А.С.).

Аддициядагы элементтердин ырааттуулугу татаал жана жакшы изилдене элек маселе болуп саналат. Аддитивдик кеңейүүнү түзүп тургандардын орду тилдик эмес факторлордон баштап (элементтердин ырааттуулугу алардын денотаттарынын объективдүү чындыктагы мейкиндиктеги жана мезгилдеги ырааттуулугун чагылдырат, сүйлөөчүнүн субъективдүү баасына көз каранды болот) тилдик факторлорго (элементтердин көлөмү жана структурасы) чейин табияты боюнча ар кандай карым-катыштын натыйжасы.

Спецификация учурунда бир синтаксистик элемент экинчи бир элементти тактап турган маанилик өнүгүштү белгилейт. Көп учурда тиешелүү белгини же нерсени конкреттүү жана так мүнөздөө максатында түшүнүктүн ырааттуу тарышы байкалат. Мисалы: *Es lief und lief, immer weiter und weiter (Grimm). Ал бир алтын киши да. Малчы адам эрте турат, сергек болот. Атыр жытанкыган жеримден айланам.*

Спецификалык кеңейүү менен байланышкан синтаксистик элементтер жалпы синтаксистик позициясына карабай бир өңчөй болбойт. Алар бири-бири менен ырааттуу байланышат: ар бир кийинки элемент мааниси жактан коз каранды болгон сөз менен гана эмес «өзүнөн мурункулары» менен да синтаксистик жактан байланышат. Бул жерде кеңейүү элементтерине мүнөздүү болгон өз ара синтаксистик автономдуулук жок.

Башка учурларда кеңейүүнү аддитивдик же спецификативдик (specification) көрүнүш катары квалификациялоо абдан татаал, анткени конструкция сүйлөмдүн мазмунуна жараша эки түрдүү интерпретацияга ээ болот.

Татаалдануу абалы. Сүйлөм мүчөлөрү өзүнүн компоненттик курамы боюнча бири-бирине жалпы синтаксистик функциясы боюнча гана

айкашпайт. Бир эле сүйлөм мүчөсүнүн өзүнчө түрлөрү синтаксистик деривациянын катышы менен байланышат. Мындай учурда бир структура баштапкы болсо, калганы туунду катары каралат. Структуралык схеманын реализациясынын түрлөрү сүйлөмдүн схемалык структурасында маани берүүчү сөздөрдүн курамынын көбөйүшү менен шартталат. Бирок моделдин факультативдик мүчөлөрүнүн болушу, б.а., структуралык схеманын реализацияланган позициясынын санынын өсүшүнө жараша болот. Бул жерде сүйлөмдөгү моделдердин структуралык мүчөлөрүнүн маанилик жана формалык жактан татаалданышы жөнүндө кеп болуп жатат.

Сүйлөмдөрдөгү татаалдашуу толуктооч сыяктуу структуралык схеманын факультативдик мүчөлөрү менен ишке ашты [Иванова ж.б.].

Татаал сүйлөм мүчөлөрүнүн элементтеринин ортосунда формалдык көз карандылык бар. Анда татаалдашкан элемент түзүп турган негизги синтаксистик бирдиктин формасын чечмелейт (алсак, *beginnen* баяндоочтун бөлүгү катары инфинитивдин формасын аныктайт), же өзү белгилүү бир формада болушу керек (алсак, татаалдашкан элемент татаал толуктооч формасында болот).

Ошентип, татаалдашуу – синтаксистик бирдиктин структурасынын өзгөргөн синтаксистик процесси, натыйжада жөнөкөй формадан татаал түргө өтөт. Структуранын татаалдыгы курамындагы түзүп турган элементтердин өз ара синтаксистик карым-катышын туюндурат.

Эки же андан ашык толук маанилүү этиштердин айкашуусунан пайда болгон татаалдашуудагы мүмкүн болгон шарт катары сүйлөм мүчөлөрүнүн сүйлөмдүн кээ бир элементтери менен айкашуусун кароого болот. Анткени жеке форма үчүн ээ менен болгон мындай айкалыш бир гана мүмкүнчүлүк болуп саналат: *Sie beginnt zu lesen – Ал окуп баштады*. Демек, этиштин жак формасынын субъектиси менен жаксыз формасынын ортосундагы субъективдүү-процесстик катышка негизделет.

Баяндоочтун татаалданышы анын курамына толук эмес предикациясы менен айырмаланган элементтердин камтылышы аркылуу ишке ашат.

Башка шарттарда өз алдынча колдонууга мүмкүн болгон баяндоочтун бөлүгүнүн астында аралашкан, б.а., татаалданткан элемент өзүнө ээ менен синтаксистик байланышты түзүп, предикативдүүлүк категориясы жаралат. Баяндоочтун экинчи бөлүгү б.а., жаксыз формада предикативдик статуска ээ болот.

Баяндоочтун татаалданышы. Эгерде кандай гана сөз айкашынын курамы «кыймыл-аракеттин субъектиси катары ээге багытталган этиштин жаксыз формасы + ээ жана ошол форманын ортосунда кызмат аткарган жаксыз формадагы элемент» бирдиктүү сүйлөм мүчөсүн түзсө (ал эми тилдик кубулуштарды сыпатоо принцибиндеги ырааттуулук муну талап кылат), анда татаал баяндоочко бир катар конструкцияларды киргизүүгө болот.

1. Фазистик этиштер жана этиштик фразеолгизмдер менен жасалган татаалдашкан этиштик баяндоочтор. Мисалы: *Er arbeitet-beginnt zu arbeiten-faehrt fort zu arbeiten- hoert auf zu arbeiten; Er sagt- pflegt zu sagen;*

2. Модалдык этиштер менен уюшулган татаалдашкан этиштик баяндооч. Мисалы: *Er kommt-will kommen- muss kommen- darf kommen* ж.б.

3. Белгини аныктаган этиштер менен уюшулган татаалдашкан этиштик баяндоочтор. Мисалы: *Er schlaeft - scheint zu schlafen; Er traeuimt- scheint zu traeuimen-glaubt zu traeuimen* ж.б.

4. Субъектинин кыймыл-аракетке болгон мамилесин туюндурган этиштер аркылуу уюшулган татаалдашкан этиштик баяндооч. Мисалы: *Er spricht-liebt zu sprechen- wuenscht zu sprechen.*

5. Кыймыл-аракетти ишке ашырууну туюндурган этиштер менен уюшулган татаалдашкан этиштик баяндооч: *Er kommt- beabsichtigt zu kommen- weigert sich zu kommen; Er tanzt- versucht zu tanzen- versteht zu tanzen; Er lernt- ist bestrebt zu lernen- gibt vor zu lernen. Niemand wird wagen, jetzt mit einem Boot über das Wasser zu fahren* (Bachmann)

Бардык татаал баяндоочтордун курамында байланыштыргыч форма болот. Ал байланыштыргыч форманын аталышы салттуу терминология боюнча *sein, haben* этиштери аркылуу алар ээ менен баяндоочтун атоочтук бөлүгүн байланыштырат. Бирок мындай функцияны татаал баяндоочтун курамындагы модалдык этиштер да аткарат.

Сүйлөмдү татаалдантакан элементтердин катарына сын атоочтор, атоочтуктар да кирип, ал адъективдик татаалдашуу деп аталат.

Мисалы: *Sie sieht krank aus.*

Төмөндө немис жана кыргыз тилдериндеги татаалдашкан сүйлөмдөрдүн ар кандай структуралык схемасы берилген:

Немис тилинде: *Er blickt zum Herrenhaus hinüber (Bachmann). Er streift zwecklos am Ufer entlang und kehrt wieder um (Bachmann). Angrett Bienkopp, diese Dame, hat einen Gegenbullen aufgestellt (Strittmatter). Eine matte Sonne wälzt sich aus den Waldern. Bleiches Licht fließt über die Erde. Die Landschaft lichtet sich. Die Sicht wird weiter. Frühherbst (Strittmatter). Es kommt niemand. (Bachmann). Er geht bedachtig im feuchten nachgebenden Sand (Bachmann). Der Fährmann ist lange schon ein stummer, verschlossener Träumer (Bachmann). Er war ratlos — Er schien ratlos zu sein. Ich hore die Glocken — Ich hore die Glocken lauten. Er lacht — Er lacht sich tot. Vielleicht kommt dann Maria (Bachmann). Die bedenken verfliegen mit dem Ermüden (Bachmann). Die Gedanken sind auf heimlichen Wegen (Bachmann). Der Herr ist nicht mehr jung (Bachmann). Кыймылдасаң ок жетет (Ч.А.). Өлтүр мени да, канкор! (Ч.А.). Бу жарык дүйнөнүн бир шооласын көрбөдүм, менин жашаганым кайсы, жашабаганым кайсы! (Ч.А.). Мына, акыр заман келди. (Ч.А.). Ат, атпайсыңбы, ой! (Ч.А.). Жылбагыла! - деп бакырды, Бостон, кишилерди тегерете карап. Бириң да ордуңан жылба! (Ч.А.). “Кеткен жөн да, билип алган жөн да!” (Ч.А.). “Бүгүн да үйгө түнөбөйсүңбү!” (Ч.А.).*

Жайылуу абалы. Сүйлөмдүн жайылышы модификация аркылуу ишке ашат – багыныңкы синтаксистик байланыштын негизинде – сүйлөмдүн бир элементинин башка биринчи багыныңкы абалга өтүшү мене шартталат.

Сүйлөмдүн жайылуу процессинин негизинде атоочтук, этиштик, тактоочтук ж.б. сыяктуу синтаксистик топтор түзүлөт. Алар эндоборбордук мүнөзгө ээ болуп, синтаксистик жагынан борбордук элемент болуп келет. Мисалы: *Müller war früher Schlosser. - Der alte Müller... - Der alte Müller aus Stuttgart ... - Der alte Müller aus Stuttgart, Heinz Onkel.*

Сүйлөмдөр инфинитив же инфинитивдик түрмөктөр аркылуу жайылма формага ээ болот. Мисалы: *Angrett Bienkopp, diese Dame, hat einen Gegenbullen aufgestellt. [Strittmatter, 1984, с.16] Teller und Glaser, Messer und Gabeln, Schüsseln mit guten Speisen warenda. Niemand kann öffnen. Die Mutter geht in die Stadt, um einzukaufen. Der Arzt empfiehlt (dem Patientin), das Medikament zu nehmen.*

Сүйлөмдүн жайылышы — сүйлөмгө структуралык минимумдан сырткары турган кошумча сүйлөм мүчөлөрүнүн камтылышынан түзүлгөн синтаксистик процесс. Мисалы: *Der Mann war Engelke. - Der Mann im Sessel, den kalten Zigarettenstimmeln zwischen den Lippen war also Engelke. Die Entteuschung brack ueber ihn hersein.- Da brack mit Gewalt die Entteuschung ueber ihn herein.*

Мисалдардан көрүнүп тургандай, сүйлөмдөрдүн кайра түзүлүшү кээ бир топтордун чегинде ырааттуу жайылуу мүмкүн экендигин көрсөтүп турат. Бирок сүйлөм мүчөлөрүнүн деңгээлинде ырааттуу жайылуу процессин чектелүү. Тактоочтун кошулушу (мисалда, *sehr* – абдан тактоочу) топтордун ырааттуу жайылышына чек коёт.

3.5. Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби

Сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн орун тартиби – сүйлөм түзүүдөгү эң негизги каражаттардын бири. Сүйлөм ичиндеги сөздөр бири-бири менен айкашып, багыныңкы жана тең байланышта келип тиешелүү орун тартипте келип мазмундук-маанини жаратышат. Ошондуктан сөздөрдүн орун тартиби сүйлөм формасынын ажырагыс компоненти болуп саналат.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн бири-бирине карата белгилүү бир ирет менен жайгашуусу алардын *орун тартиби* деп аталат.

Сүйлөмдөгү ой анын тутумундагы сөздөрдүн туура орун алышынын грамматикалык байланышынын жана интонациянын ички бирдигинин негизинде берилет.

Дүйнө тилдеринин бардыгында сөздөрдүн орун тартиби өзүнчө функцияны аткарып, ар бир тилде ар кандай эрежеге баш ийет. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн жайгашуусу сөздөрдүн орун тартиби боюнча аткарган функциясына байланышкан эки принцип менен аныкталат. Сөздөрдүн сүйлөм ичиндеги орду анын кандай сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарганына жараша болот. Мындай учурда сөздөрдүн орун тартиби т сакталат.

Аналитикалык түзүлүштөгү тилдерде (англис жана башка герман тилдеринде) сөздөрдүн туруктуу орун тартиби сүйлөм мүчөлөрүн туюндуруу функциясын аткарат. Аталган тилдерде сөздөрдүн функциясы сүйлөм мүчөсү катары флексия менен туюндурулбайт.

Сүйлөм ичинде сөздөр маалымат берүү маанисине, коммуникативдик кызматына карай жайгашуусу мүмкүн, б.а., эркин формада болот. Сөздөрдүн эркин орун тартиби флективдүү тилдерге мүнөздүү. Анткени флективдүү тилдерде сөздөрдүн сүйлөм мүчөсү катары келиши флексия аркылуу туюндурулат. Сөздөрдүн эркин орун тартиби коммуникативдик планда сүйлөмдөрдүн ар кандай оттенкторун берүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Тигил же бул тилдерде сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн туруктуу же эркин орун тартиби негизги принцип болуп саналат. Кээде эки принцип тең шайкеш колдонулган учурлары да бар.

Ошентип сөздөрдүн орун тартибинин үч функциясын бөлүп көрсөтүүгө болот: 1) сүйлөм мүчөлөрүн туюндуруу функциясы же синтаксистик функция; 2) сүйлөм мүчөлөрүнүн коммуникативдик функциясын туюндуруу же маанилик-маңыздык функциясы; 3) стилистикалык функциясы.

Ар бир конкреттүү тилде сөздөрдүн орун тартиби алардын аткарган функциясы менен шартталат. Немис тилинде сүйлөм ичиндеги сөздөр туруктуу жана эркин орун тартип боюнча жайгашат. Сүйлөм мүчөлөрүнүн ичинен баяндооч туруктуу орун тартипте келет (кээде аныктооч дагы), ал эми эркин орун тартибинде сүйлөмдүн ээси, толуктооч жана бышыктооч жайгашат.

Бирок туруктуу орун тартипте жайгашкан сөздөрдүн маанилүүлүгүнө жана салыштырма салмагына карабастан, немис тилинде сөздөрдүн орун тартиби сүйлөм мүчөлөрүнүн коммуникативдик маанисин туюндурат, стилдик максатта кеңири колдонулат. Бул жагынан кыргыз тилиндеги сөздөрдүн орун тартип принцибине жакындашат.

Кыргыз тилинде сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби белгилүү даражада туруктуу мүнөзгө ээ. Сөздөрдүн орун тартиби сүйлөм мүчөлөрүнүн өз ара катышын, синтаксистик милдетин аныктоо үчүн жана белгилүү даражада сүйлөмдүн түзүлүшүн тактоо максатында да колдонулат [1,632].

Сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн орун тартибинин мындай формалары бар: 1) *контактылык/дистанттык*; 2) *препозитивдик/постпозитивдик*. Бул формалар берилген сөздөрдүн орун тартибин түзүүдө башталгыч чекит катары каралуучу башка сөздүн алдында же ээрчип турганына жараша айырмаланат.

Немис жана кыргыз тилдеринде сүйлөм ичиндеги сөздөр орун тартиби боюнча төмөнкүдөй жалпылыктар бар:

1) Немис тилинде да, кыргыз тилинде да сөздөрдүн орун алышынын эки түрдүү мүмкүнчүлүгү бар: түз орун тартип жана терс орун тартип. Тилде калыптанган мыйзамдын негизинде сүйлөм мүчөлөрүнүн бири-бирине карата алган көндүм болгон орду – түз орун тартип. Ал эми сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүнө логикалык басым түшүрүлүп, стилдик максатка ылайык өзүнүн түз орун тартибин өзгөртүп жайланышса, терс орун тартип, т.а., инверсия болот.

2) Сөздөрдүн кадимки жана эмфатикалык орун тартиби, б.а, сөздөрдүн мурунку нерсенин жаңы нерсеге болгон мамилесине шартталган жайгашуу формасы.

Бул эки жалпылык сөздөрдүн маанилик-маңыздык жана стилистикалык функциясынын негизинде ишке ашат.

Тилдеги сөздөр белгилүү факторлордун негизинде түз же терс орун тартибинде боюнча жайгашат. Мындай факторлорго сөздөрдүн грамматикалык байланышы, катышы, сүйлөмдүн түзүлүшү, сүйлөм мүчөлөрүнүн сөз түркүмдөрүнө болгон катышы, логикалык басым, контекст ж.б. кирет.

Жогоруда белгиленгендей, немис тилиндеги сөздөрдүн орун тартибинин негизги өзгөчөлүгү – баяндоочтун туруктуу орун тартиби. Немис тилиндеги сүйлөм түзүлүшү баяндоочко жана анын функциялары менен байланышат.

Немис тилинде баяндоочтун милдетин аткарган этиштер өзүнө тиешелүү морфологиялык көрсөткүчү, мүчөсү бар. Ошону менен бирге татаал формадагы баяндоочтун туруктуу орду компоненттердин «рамкалык конструкция» же «аралыктагы абалы» менен түздөн-түз байланышат. Татаал баяндоочтун биринчи компоненти (сүйлөм тибине жараша) экинчи же биринчи орунда турса, экинчиси – акыркы орунда жайгашат. Алардын ортосундагы рамкада, ошондой эле рамканын сыртындагы биринчи орунда сүйлөмдүн башка мүчөлөрү, ээ, толуктооч, аныктооч жана бышыктооч жайгашат.

Баяндоочтун туруктуу орун тартиби ар кандай сүйлөм типтеринин пайда болушуна шарт түзөт. Алсак, жай жана суроолуу сүйлөмдөрдө баяндооч экинчи орунда турат, суроолуу сөз катышпаган суроолуу сүйлөмдөрдө жана илептүү сүйлөмдө баяндооч биринчи орунда турат. Мисалы: *Sie sprechen Deutsch. Wie sprechen Sie? Sprechen Sie Deutsch?*

Бирок немис тилинде баяндоочтун сүйлөм ичиндеги орду жай, суроолуу жана илептүү сүйлөмдөрдү туюндуруудагы жалгыз ыкма эмес, андаинтонациячоңрольойнойт.

Кыргыз тилинде ээ менен баяндоочтун ордунун туруктуу болушу же өзгөрүшү сүйлөмдүн тутумуна, баяндоочтун грамматикалык табиятына, б.а, анын кайсы сөз түркүмүнөн экенине жана баяндоочтун түзүлүшүнө байланыштуу болот.

Жөнөкөй сүйлөмдүн башка түрлөрүндө, т.а., этиштик баяндоочтуу сүйлөмдөрдө, атоочтук баяндоочтун синтетикалык жол менен берилген учурларында, же баяндоочу предикаттык тактооч жана модал сөздөрдөн болгон сүйлөмдөрдө, ошондой эле тутумдаш баяндоочтуу сүйлөмдөрдө да стилдин талабына ылайык баш мүчөлөрдүн орун алуу багыты өзгөрө берет. Тактап айтканда, биринчи орунда баяндооч, экинчи орунда ээ айтылыш мүмкүн.

Стилдик максатта баяндоочтор сүйлөм ээси менен же айкындооч мүчөлөр менен орун алмаша берет. Орун алмашуунун бардык учурларында баяндоочтун синтаксистик милдети өзгөрбөйт. Мисалы: -Ооба, биздин табышмактын жандырмагы *ушунда*. Ооба, *ушунда* биздин табышмактын жандырмагы.

Белгилүү болгондой, этиштин жак формасы сүйлөмдүн ар кандай типологиялык схемасында өзүнө тиешелүү орду бар. Кыргыз тилиндеги этишке мындай өзгөчөлүк мүнөздүү эмес. Немис тилиндеги жай сүйлөмдүн схемасында финитум экинчи орунда турат. Мисалы, *Spaetister gestern gekommen*- *Кечинде ал кеч келди*. *Wann ist gestern gekommen?* - *Кечээ ал кечинде канчада келди?*

Немис тилинде үч типтеги рамка бар. Жөнөкөй сүйлөм үчүн этиштин жак формасы аркылуу уюшулган, приставка менен бөлүнгөн (*Die Mutter steht heute um sieben Uhr auf*), этиштин аналитикалык формасы (*Er ist in Moskau an gekommen*), аналитикалык этиштик-атоочтук айкаштын (*Er bringt seine Gedanken sehr deutlich zum Ausdruck*) рамкасы мүнөздүү.

Багыныңкы сүйлөмдө рамка багыныңкы байламталар же релятивдик жана этиштин жак формасы аркылуу пайда болот. Мисалы: *weil das Wetter schoen ist ...Haus, in dem er seit vier Jahren wohnt.*

Субстантивдик топтогу рамка зат атоочтор жана артикль аркылуу пайда болот: *Der an der Universitaet studierende junge Mann.*

Жыйынтыктап айтканда, сөздөрдүн орун тартиби бүтүндөй синтаксистик түзүлүштүн системасында гана аныкталат. Тактап айтканда, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алуу багытын аныктаганда сүйлөмдүн түзүлүшү, түрү жана тутуму, сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык жактан байланышуу жолдору жана формалары, сүйлөм мүчөлөрү, синтаксистик басым жана контекст сыяктуу көп маселелер эске алынат.

3.6. Элементардык сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн түрлөрүнө карап бөлүү негиздери

Сүйлөмдө ойду толук берүүдө маанилүү функцияны айкындооч мүчөлөр аткарат. Алар грамматикалык ажактанбаш мүчөлөрдүн бирине багынып, аларды толуктайт, аныктайт жана бышыктайт. Айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөрдүн маанисин байытып, алардын табияты баш мүчөлөргө багыныңкы абалда келиши менен шартталат.

Баш мүчөлөр айкындооч мүчөлөрдүн пайда болушу менен жана алардын моделдеринин ар түрдүүлүгү менен айрымалант.

Айкындооч мүчөлөрдүн моделдери, түрлөрү баш мүчөлөр менен болгон синтаксистик катыша аркылуу шартталат. Ушуга байланыштуу немис жана кыргыз тилдеринде айкындооч мүчөлөрдүн 3 түрү бар: толуктооч, аныктооч, бышыктооч.

Грамматикалык жактан ыкташуу жана таандык байланыштарындагы сөздөрдүн багыныңкы сыңардык милдетте келип, заттын, же заттанган башка сөз түркүмдөрүнүн сын-сыпатын, белгилерин, мүнөзүн, иретин,

катарын, көлөмүн, ченемин, ошондой эле бир затка таандык экендигин көрсөткөн айкындооч мүчө **аныктооч** деп аталат.

Сүйлөм тутумунда грамматикалык жактан кыймыл-аракет багытталган тике жана кыйыр объектини көрсөтүп, жалпы сүйлөмгө толуктук киргизип турган айкындооч мүчө **толуктооч** деп аталат.

Сүйлөм тутумунда кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалдарын билдирген айкындооч мүчө **бышыктооч** деп аталат

Пикир алышууда жалаң сүйлөмдү гана пайдалансак, ой жеткиликтүү болбой калат. Ошондуктан ой толук түшүктүү болуш үчүн ага айкындооч мүчөлөр кошулуп айтылышы абзел, мындай жагдайда окурман үчүн да, айтуучу, же жазуучу адамдар үчүн да ой түшүнүктүү, ал нерсе жөнүндө да толук маалымат ала алабыз.

Толуктооч. Сүйлөм тутумунда грамматикалык жактан кыймыл-аракет багытталган тике жана кыйыр объектнй, көрсөтүп, жалпы сүйлөмгө толуктук киргизага турган айкындооч мүчө **толуктооч** деп аталат.

Кандай гана сүйлөм болбосун кыймыл-аракет белгилүү, бир объектиге багытталып, ал аркылуу ойду толук, так берүүгө шарт түзүлөт. Эгер сүйлөм тутумуна толуктоочтор катышпаса, анын жалпы мааниси түшүнүксүз болуп, айтылуучу ойдун мазмуну да толук ачылбай калышы мүмкүн. Демек, сүйлөмдүн жалпы мааниси ачык-айкыш жана кененирээк түшүнүүдөгү зарыл болгоы айкындооч мүчөлөрдүн бири да толуктооч.

Толуктоочтун грамматикалык белгилерине төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: кыймыл – аракет эмнеге багытталгаидыгын жана ал кайсы сөз менен байланыш жасагандыгын көрсөтөт да, өзү менен, байланышта болуучу заттын атын билдирип, сүйлөмдөгү айтылуучу ойду коикреттүү түшүнүктүү болушун камсыз кылат толуктооч болуп түшкөн сөз кыймыл-аракетти билдирген жана башка атооч, тактооч сөздөрдөн болгон сүйлөм мүчөлөрүнө катышта болуп, өзүнөн кийинки башкаруучу сөзгө карата кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде туруп байланыш жасайт, демек, ал башкаруу байланышында турат. Немис тилинде толуктооч категориясы

кыргыз тилинин грамматикасына караганда тар жана кыска формада каралат.

Толуктооч көбүнчө этиштик топтун же сын атоочтун бөлүгү катары каралат, бирок зат атоочтун бөлүгү боло албайт. Толуктоочтун сүйлөм мүчөсү катары каралыш трактовкасынын негизин анын белгилүү бир типтеги сөз айкаштарында катышуусу (этиштердин жана сын атоочтордун синтаксистик тобуна кирүүсү) түзөт. Толуктооч жана ал багыныңкы абалда келген сөздүн ортосунда маанилик жана грамматикалык жакындын биринчи орунду турат [Адмони, 1955]. Мындай трактовка немис тилинин нормативдик грамматикасында кеңири таралган. Ошентип, немис тилинин грамматикасынын авторлору Л. Р. Зиндер жана Т. В. Строева толуктоочко мындай аныктама беришет: «Толуктоо – этишке түздөн-түз багынган сүйлөм мүчөсү» [Зиндер, Строева, 1941]. Демек толуктооч тигил же бул нерсени аныктоо менен бирге баяндоочтун же ээнин мазмунун толуктайт.

Толуктооч жана аны менен байланышкан сөз бири-бирине тыгыз байланышта, толуктооч сөз түшүп калса анда айкашып турган сөздүн мааниси жоголуп кетет. Толуктооч этиш сөзгө гана тиешелүү болбостон, зат атоочко, сын атоочко да тиешелүү болуп, өзүнүн субстанциялык маанисин жоготпойт.

Түркологияда жана кыргыз тилинде толуктоочтун изилдениш деңгээли ар кандай, бир катар изилдөөр болсо да, толуктоочтун көптөгөн аспектилери дагы да изилдөөнүн талап кылат.

Алсак, мурунку изилдөөлөрдө толуктооч менен бышыктооч өзүнчө ажыратылбай, толуктооч категориясы катары каралган.

Толуктооч тике жана кыйыр болуп экиге бөлүнөт. Толуктоочтун кыймыл-аракетти туюндурган этиш сөздөр менен катышы көптөгөн изилдөөчүлөр тарабынан толуктоочтун баяндооч менен болгон катышы катары аныкталат. Бирок, толуктоочтун баяндооч менен болгон катыш кеңири таралган моделдердин бири, бирок грамматикалык белги эмес.

А.Н. Кононовдун «толуктооч – кыймыл-аракет багытталган жана кыймыл-аракет байланышкан нерсени аныктаган айкындооч мүчө» [Кононов, 1960], деген аныктамасы алгылыктуу. Бул аныктамасында автор толуктоочтун кандайдыр бир конкреттүү сүйлөм мүчөсү менен айкашына көңүл бурат. Ошентип, толуктоочтун милдетин аткарган сөздөр этиштерге гана багынбастан, атоочтук сөз туркүмдөрүнө, тактоочко да көз каранды.

Толуктоочтун этиш сөз менен болгон синтаксистик катышына карай, сөз айкашынын юашкы компонентинин ролун аткаруу менен, немис жана кыргыз тилдериндеги толуктоочтор кыйыр жана тике болуп бөлүнөт.

Толуктооч немис тилинде баяндоочту толуктайт жана зат атооч, субстантивдешкен башка сөз туркүмдөрү, инфинитив менен туюндурулушу мүмкүн.

Зат атооч (же ат атооч) кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде предлог менен айкашып же айкашпай турушу мүмкүн. Ушуга байланыштуу 2 жөндөмө менен айкашкан толуктоочту бөлүп көрсөтүүгө болот: табыш жөндөмөсүндөгү толуктооч жана барыш жөндөмөсүндөгү толуктооч.

Табыш жөндөмөсүндөгү толуктооч өтмө этиштерге мүнөздүү (Akkusativobjekt). Мисалы: *Es schaeumt das Meer in breiten Flüssen... (Goethe). Das Meer hat seine Perlen (Heine).*

Барыш жөндөмөсүндөгү толуктооч (Dativobjekt) өтмө этиштерге эмес объектилик этиштерге мүнөздүү. Ал кыймыл-аракет багытталган же жакты же нерсени билдирет. Мисалы: *Ich danke Ihnen (Bachmann). Ich begegnete einem meiner Bekannten.*

Барыш жана табыш жөндөмөсүндөгү толуктоочтордун ортосунда айырмачылык этиштер аркылуу аныкталат. Барыш жөндөмөсүндө көбүнчө жактын аталышы турса, ал эми табыш жөндөмөсүндө – нерсенин аталышы турат. Мисалы: *Er ahmt seinem Bruder nach.*

Немис тилинде предлог менен уюшулган толуктоочтор кеңири тараган (предлог + зат атооч) - Praepositionalobjekt. Мындай толуктоочтор немис тилинде арбын кездешет, алардын кээ бирлерине мисал келтирип көрөлү:

Mari wartete auf seinen Freund (Friman son) Sie interessiert sich fuer Architektur.

Инфинитив же инфинитивдик топтор толуктоочтун милдетин аткарат. Инфинитивдик топтор толуктоочтук милдетте келгенде жайылма толуктооч жасалат. Мисалы: *Er hat versprochen zu kommen; Er hat versprochen, puenktlich zu kommen.*

Инфинитивдик толуктооч атоочтук баяндооч менен байланышат, мисалы: *Ich war sicher, dich hier zu treffen.*

Табыш жөндөмөсү аркылуу туюндурулган объект, тике толуктооч деп аталат. Мисалы: *Көргөндүн көзүн алдырбай, мөмөлөр болуп тизилсем (А.Т.). Жазган катын көрсөттү.*

Табыш жөндөмөсүнүн формасындагы толуктооч процесстик этиштин өзүнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат да, тике толуктоочтун маңызы ачылып, кыймыл-аракеттин процесси жалпы объектиге таралат. Тике толуктооч кыймыл-аракет процесси менен толук бүтүндүккө айланат.

Тике толуктоочтон айырмаланып кыйыр толуктооч этиш менен мазмундук биримдик түзбөйт, жана кыймыл-аракет процессине катышпайт.

Кыйыр толуктооч объектилик катышка этиштик формалар менен карым-катышта келет, бирок кыймыл-аракетке тиешелүү болот же анын бөлүгүнө катышат.

Ошону менен бирге, кыйыр толуктоочтор этиштер менен гана синтаксистик катышта келбестен, атоочтук сөз түркүмдөрү менен да байланышат. Анда кыйыр толуктоочтун функциялары жана формалары атоочтор жана тактоочтор менен туюндурулган сөз айкашынын башкы компоненттеринин мүнөзү менен шартталат. Кыйыр толуктооч барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү менен жандоочтук конструкциялар менен жасалат. Мисалы: *Ошол гүлдөн Жамийлага сыйлык кылып берген элек. Элде болсо - менде бар. Биз үчүн (бизге) баары бир.*

Лексика-грамматикалык жактан кыйыр толуктоочтун милдетин зат атооч жана субстантивдешкен башка сөз түркүмдөрү аткарат: *Экөөбүздө да, баарыбызда да бир тилек. Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет (макал).*

«Кыйыр толуктооч - сөз айкашынын башкы компоненттери менен синтаксистик катыш түзгөн, этиштер же атооч сөздөр менен туюндурулган, кыймыл-аракеттин же абалдын кыйыр объектисин көрсөткөн айкындооч мүчө» [Жапаров,1992]. Кыйыр толуктоочтор маани берүүчү сөздөрдүн *менен, үчүн, боюнча, тууралу, жөнүндө, туурасында, жараша, карата, караганда, келгенде, жагынан* деген жандоочтор аркылуу жасалат.

Немис тилинде мындай толуктоочтор предлог менен айкашкан толуктоочко туура келет. Мындай жандоочтук формалар синтаксистик катышына карай кыймыл-аракеттин кыйыр объектисин туюндурат. Мисалы: *Жаманга эш тарткыча, камчы менен беш тарт (макал.) Куш канаты менен учат, куйругу менен конот (макал).* Эл үчүн кылган, коомго кылган эмгекке милдет артпайт Ал туурасында да укканбыз. Билим алуу жөнүндө оюңардан кетпесин.

Мындай жандоочтук формалар объектини аныктоосу боюнча бир өңчөй эмес жана алардын ар бири өзгөчө спецификага ээ. Ошону менен бирге башкы компоненттер менен болгон синтаксистик катышына карай, бул формалар бышыктоочтун милдетин да аткарып калат.

Немис жана кыргыз тилдериндеги бышыктоочтор ар кандай маанилерди туюндура алышат. Эгерде толуктооч жана аныктоочко белгилүү бир типтеги маанилер жана синтаксистик катыштар мүнөздүү болсо, бышыктоочтор алардан айырмаланып, бир жагынан көптөгөн маанилерди туюндурса, экинчи жагынан ар түрдүү формаларга ээ болгондугу менен өзгөчөлүнүп турат.

Немис грамматикасында бышыктоочтун төмөнкүдөй түрлөрү бар:

- 1.Орун бышыктооч: *Er wohnt in Berlin*
2. Мезгил бышыктооч: *Das Fussballspiel findet heute statt*
- 3.Сын-сыпат бышыктооч:

А) кыймыл-аракеттин сапатын, мүнөзүн, абалын камтып турат: *Es regnet in Stroemen*

Б) Кыймыл-аракеттин интенсивдүүлүгүн, деңгээлин билдирет: *Sie ist aeusserst diszipliniert*

В) Салыштырууну билдирет: *Sie sieht wie eine Puppe aus*

Г) Бүтүндөй сүйлөмгө мүнөздүү болгон модалдуулукту туюндурат: *Wahrscheinlich werde ich nach der Absolvierung des Instituts als Lehrer arbeiten.*

4. шарт, себеп, максат бышыктоочтор: *Er zittert vor Frost.*

Немис тилиндеги бышыктоочтордун милдетин ар кандай сөз түркүмдөрү аткарат:

1. тактоочтор: *Sie singt sehr schoen.*

2. зататоочтор:

а) табыш жөндөмөсүндө: *Er war einen langen und schwierigen Weg gegangen, bis er am Ziel war*

б) иликжөндөмөсүндө: (туруктуусөзайкаштары): *Festen Schrittes stieg er auf das Podium*

в) предлог менен: *Ich habe mit Freude diese Nachricht erfahren.*

3. сан атоочтор: *Die Moskauer Universitaet wurde 1755 gegruendet.*

4. инфинитив жана инфинитивдик топтор, атоочтуктар жана атоочтук түрмөктөр: *Der Lehrer gab uns ein Gedicht abzuschreiben und auswendig zu lernen*

Кыргыз тилинде Ы. Жакыпов, А. Жапаров ж.б. бышыктоочтун төмөнкүдөй түрлөрүн белгилешет:

1. орун бышыктооч. Мисалы: *Тигине алдыда Жамийла жеңем кетип бара жатат (Ч.А.). Тегирменде кала бериш керек... (Ч.А.).*

2. мезгил бышыктооч. Мисалы: *Жаз чыкканда балама жумуртка болсун деп, багып жүрчү эле, ансыз да жазга калар эмес (Ч.А.).*

Мезгилдик маанидеги башка жандоочтор да (мурун, сон, бери, баштап, тартып, чейин) зат атооч же чыгыш жөндөмөсүндө турган–ган формасындагы атоочтук менен айкашып келет

3. Сын-сыпат бышыктооч. Мисалы: *Койлор булактын эки жагында жайбаракат оттоп жүрүшөт. Алар тыгыз колонна болуп келе жатышат.*

4. Сан-өлчөм бышыктооч. Мисалы: *Каныбек бул ишти биринчи көрүп отурат... (К.Ж.).*

5. Себеп бышыктооч. Мисалы: *Кеч келген себептүү, баарыбыз жатып калдык.*

6. Максат бышыктооч. Мында этиштик формага айкашып келген үчүн жандоочу негизги мааниге ээ. Мисалы: *Бул табышмактарды табыш үчүн хан кыздарга үч күн уруксат берди. Биз сени шаардан кезиктерибиз деген максат менен келдик эле.*

7. Сыпаттама бышыктооч. Ы. Жакыпов бышыктоочтун бул түрүнө мындай аныктама берет: «Сүйлөм түзүлүшүндө кыймыл-аракет кандай жагдайда жана кандай шартта аткарылып жаткандыгын белгилеген бышыктоочтор» [Жакыпов, 1951].

Сыпаттама бышыктооч жана сапат бышыктооч экөө тең *кандай? кантип?* деген суроолорго жооп берет. Мисалы: *Жалгыз калган Монтанелли бет алдындагы караңгылыкты тиктеп, Магнолиянын түбүндө көпкө чейин отурду.*

Аныктооч – биринчиден, белгини аныктаган, б.а., квалификативдик катышты билдирген, экинчиден, өзү тиешлүү болгон сөз менен атрибутивдик катыш түзгөн айкындооч мүчө» [Смирницкий, 1967].

Аныктооч өзүнүн мааниси боюнча (туюндурулуш ыкмасы менен эмес) бир кылка келет, аларды көбүнчө топторго бөлүштүрүшбөйт. Немис жана кыргыз тилдеринде аныктоочтун туюндурулушу абдан көп.

Немис тилинде аныктооч төмөнкүдөй сөз түркүмдөрү менен туюндурулат:

- 1) сын атооч, сан атооч, ат атооч, атоочтук
- 2) илик жөндөмөсүндөгү зат атооч же предлог менен айкашкан зат атооч
- 3) тактооч

4) инфинитив

Сын атооч, сан атооч, ат атооч, атоочтук менен туюнудурулган аныктоочтор тилде көп кездешет. Мисалы: *Die politische, rechtliche, philosophische, religiöse und künstlerische Entwicklung beruht auf der oekonomischen.*

Көпчүлүк учурда немис тилинде татаал зат атоочтун биринчи компонентине орус жана кыргыз тилдериндеги аныктоочтор туура келет. Немис тилинде белгилүү сын атооч болсо да сөз айкашы сыяктуу мааниге ээ татаал зат атоочтор да колдонулат. Мисалы: *Seidenkleid -seidenes Kleid; Eisengitter-eisernes Gitter und so weiter*

Тиешелүү татаал зат атоочтор бүтүн сөздүн структурасына ээ жана көбүнчө өзүнчө жаңы түшүнүктөрдүн аталыштары болуп саналат, ошону менен бирге аныктооч менен айкашкан зат атоочторго караганда башкача мааниге ээ болот. Салыштыралы: *grosse Macht— Grossmacht; Die zeitung an der Wand—Die Wandzeitung.*

Аныктоочтук маанидеги сын атоочтор менен аныкталгычтын милдетин аткарган зат атоочтордун ортосундагы байланыш род, сан жана жөндөмө категориялары менен ээрчишүү байланышы аркылуу ишке ашат. Ээрчишүү аныктоочтун ордуна жараша ишке ашат, т.а., аныктооч зат атоочтун алдында келген учурда болот. Мындай учурда аныктооч, эреже боюнча, артиклдердин ортосунда жана башка коштоп жүргөн сөздөр менен зат атоочтордун ортосунда жайгашат. Ошентип, аныктооч зат атооч менен эки байланыш аркылуу тутумдашат: ээрчишүү жана орун тартип аркылуу байланышат.

Эгерде жакталбаган форма же кээ бир эски конструкциялар колдонулган учурда ээрчишүү аныктоочтун препозициясында орун албайт:

1) эсептик сан атоочтор: *fünf Studenten*

2) ат атоочтор: *allerlei, mancherlei: allerlei Buecher*

3) чет тилинен кирген кээ бир сын атоочтор: *lila, prima, rosa.* Мисалы: *ein lila Kleid, prima Sorte*

4) *-er* мүчөсүнүн жалгануусу менен географиялык аталыштардан жасалаган сын атоочтор. Мисалы: *Moskauer, Thueringer*

5) кээ бир макалдарда жана туруктуу сөз айкаштарында, поэзияда, өзгөчө фольклорго жакын стилде.

б) Эгерде сын атооч аныкталгыч сөздөн кийин (постпозицияда) же андан өзүнчө келсе, род жана жөндөмө боюнча ээрчишүү болбойт, сан жагынан ээрчишүү сакталат. Мисалы: *Ganze Schwaerme Gesichter, alte und junge, flogen durch seinen Kopf* (Seghers).

1. зат атоочтон жасалган аныктоочтор:

Зат атооч аныктоочтун милдетинде илик жөндөмөдө туруп (Genitivattribut) же аныкталгыч сөзгө предлог менен байланышат (Praepositional attribut). Мисалы: *Die Werke Puschkins; Die Werke von Puschkin*
Er war ein Knabe von sieben Jahren

2. Тактооч аныкталгыч сөз менен байланышып, андан кийин орун алып аныктоочтун милдетин аткарат: Мисалы: *Das Haus rechts ist unser Studentenheim. Wo liegt die Zeitung von gestern?*

3. Аныктооч *zu* инфинитиви аркылуу да туюндурулат. Ал абстракттуу зат атоочторго туура келип, дайыма аныкталгычтан кийин орун алат. Мисалы: *Unsere Verfassung gewahrt urn die Moeglichkeit, schoepferisch zu arbeiten*

Инфинитивдик аныктооч аныктагыч зат атоочко синоним болуп келет: Мисалы: *Die Kunst, einen Aufsatz schoen, ausdrucksvoll und einfach zu schreiben*

Эми кыргыз тилиндеги аныктоочторго көңүл буруп көрөлү. Кыргыз тилинде да аныктоочтор мындай сөз түркүмдөрү аркылуу туюндурулат:

- 1) сын атооч, сан атооч, ат атооч, атоочтуктар.
- 2) илик жана атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтор (немис тилинде предлог менен айкашкан зат атооч)
- 3) кыймыл атоочтон жасалган аныктоочтор,
- 4) туруктуу фразеологиялык бирдиктер менен туюндурулган аныктоочтор

1. Сын атооч, сан атооч, ат атооч, атоочтуктар менен туюндурулган аныктоочтор:

Сын жана сан атоочтор аныктоочтун милдетин аткарганда өзүнүн препозитивдик абалы менен мүнөздөлөт. аныктооч болуу менен бирге сын атоочтор жана сан атоочтор аныкталгыч компоненттер меен синтаксистик катыш түзүп, ар кандай сапаттык мүнөздү туюндурат. Мисалы: *Кырсык жакшы кишини да чалат (макал). Көгүлтүр түтүндү көлдү көздөй сүрөт; Үстүнө ак көйнөк, кара костюм кийиптир; Балдар - жердин жандуу гүлдөрү*

Сан атоочтор: *Айылдын үстүндөгү адырда мен бала чакта билген эки зор терек болор эле (Ч.А.). Он чакты аялдын ичинде бараткан (К.Ж.). Беш бээ, жыйырмадай кой союлду (К.Ж.).*

А) ат атоочтор аркылуу жасалган аныктоочтор байланыштын аныкталгыч сөздүн синтаксистик формасы жагынан жана анын касиетеин туюндурбаган ар кандай категориялардан турат. Аныктоочтун милдетин аткаруу менен ат атооч зат атоочтордун, сын атоочтордун жана сан атоочтордун өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Мисалы: *Ошол кызынын кийимдерин Анархан менен Дарылхан тиккен (К.Ж.). Анын жакшылыгынан биз ушинтип турбайбызбы (К.Ж.). Кандай иш учун жиберери азырынча белгисиз (К.Ж.). Кээ биринин ыгы жок, кай биринин ага ою жок (К.Ж.).*

Б) *-ган, -ар, -бас, -уучу, -й + элек* аффикстеринин жардамы менен жасалган атоочтуктар аныктоочтун милдетин аткарат.

Атоочтук - өзгөрүлбөгөн формада, туруктуу мүнөздүү аныктаган сын атоочтон айырмаланып, убактылуу мүнөздөгү кыймыл-аракетке байланышкан аныкталгычтын белгилерин туюндурат. Мисалы: *Берер кишиге бешимде кымыз (макал). Учкан кулакта жазык жок (макал). Биле элек адамга баары жаңылык (макал).*

Атоочтук аркылуу туюндурулган аныктоочтун негизги формасы - жөндөмө мүчөсү катышпаган өзгөрүлбөгөн форма. Ошону менен катар атоочтук формалар илик жөндөмөсүндө да колдонулат, бирок мындай учурда алар субстантивдешет. Мисалы: *Билгендин иши билим, жолтоо болбогула; Бйлагандын көзү жаман, айткандын оозу жаман (макал).*

2. Зат атоочтон жасалган аныктоочтор аныкталгычка карата препозитивдик абалда келип, ыкташуу же изафеттик байланышты түзөт.

Изафет – түркологиялык адабиятта эки зат атоочтон турган белгилүү бир топту туюндуруу үчүн кабыл алынган термин. Мында биринчи зат атооч аныктоочтун милдетин аткарсат, экинчиси аныкталгычтын милдетин аткарат. Зат атоочтор аныктоочтун милдетин аткарганда атооч жана илик жөндөмөсүндө колдонулат.

А) атооч жөндөмө формасындагы зат атоочтор аныкталгычтын нерселик сапатын туюндурат, тагыраак айтканда, алар сын атоочтор аркылуу туюндурулган аныктоочторго максималдуу түрдө жакындашат. Мисалы: *Уста адам адегенде темирди, андан кийин көмүрдү карайт.*

Б) зат атооч аркылуу туюндурулган аныктоочтун эң кеңири таралганы илик жөндөмө формасындагы болуп саналат. Бул форма зат атоочторго гана мүнөздүү, анткени алар сөз өзгөртүүчү касиетке ээ. Мисалы: *Алдагандардын тилине кирбейм, мен акмын.*

Илик жөндөмөсүндөгө зат атооч аныктоочтун милдетин аткарганда эки түрдө болот: илик жөндөмөсүндөгү мүчө менен жана ал мүчөнүн катышуусу жок.

Формалык көрсөткүчтүн түшүп калышы же болушу тигил же бул оттенктордун аныктоочтук конструкциялардын ортосундагы синтаксистик катыштардагы грамматикалык-стилистикалык талаптарга жараша болот. Мисалы: *Атанын, баласы болгуча, адамдын баласы бол (макал). Жакшынын шаарапаты, жамандын касиети (макал). Жуунуп, кийинип, колхоздун кеңешине келди.*

Үчүнчү бап боюнча жыйынтык

Бул бапта сүйлөм мүчөлөрүнүн маселелери жана жөнөкөй сүйлөмдөгү синтаксистик процесстер каралып, төмөнкүдөй жыйынтыктар алынды:

1. Сүйлөм мүчөлөрүнүн аныктамасы азыркы синтакситеги негизги маселелердин бири болуп саналат.

2. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү маани берүүчү сөздөрдүн айкашынан туруп, бири экинчисине багыныңкы байланышта келет.

3. Бул компоненттердин ар бири өзгөчө спецификалык касиеттеге ээ.

4. Сүйлөмдүн ээси кептин, ой жүгүртүүнүн объектиси болса, баяндооч ага грамматикалык жактан багынып, ээнин кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирет. Сүйлөмдүн ээси башка мүчөлөргө көз каранды болбой, атооч жөндөмөсүндө туруп, атрибутивдик катышты түзбөй, кептин объектисин туюндурат.

5. Баяндооч, грамматикалык жактан ээге багынып, ээни жак, сан, түр боюнча ээрчийт. Баяндооч кайсы сөз түркүмүнөн жасалганына карай аныкталат. Мисалы, этиштин мезгилдик формасы, шарттуу аффикстер, сөздөрдүн постпозитивдик орун тартиби ж.б. Баяндоонун бул формалары баш мүчөлөрдүн спецификасын аныктап, алардын синтаксистик функциясын шарттайт жана синтаксистик катышын жөнгө салат.

6. Немис жана кыргыз тилдериндеги сүйлөм ээсин салыштырууда мындай өзгөчөлүктү байкоого болот: кыргыз тилинде сүйлөм ээсинин милдетинде субстантивдешкен сын атоочтор жана –ган формасындагы атоочтуктар кеңири кездешет.

7. Немис тилинде баяндоочтордун классификациясы кыргыз тилиндеги классификациядан айырмаланат, эгерде немис тилинде баяндоочтун үч тиби болсо, кыргыз тилинде эки тиби бар, анын ичинен тутумдаш баяндоочтор топторго бөлүнүп кетет.

Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөр белгилүү бир синтаксистик процесстерден пайда болот. Алар кеңейүү, татаалдашуу,

биригүү, жайылуу, кошулуу жана жөнөкөй сүйлөмдүн структурасына сөздүн же сөз айкашынын камтылышы аркылуужасалат.

Синтаксистик бирдиктин структурасынын өзгөргөн синтаксистик процесси, натыйжада жөнөкөй формадан татаал түргө өтөт. Структуранын татаалдыгы курамындагы түзүп турган элементтердин өз ара синтаксистик карым-катышын туюндурат.

КОРУТУНДУ

Генетикалык жактан тектеш эмес жана ар кандай системадагы тилдердин материалында салыштырма изилдөө азыркы лингвистика илиминде абадан актуалдуу болуп саналат. Анткени тилдерди салыштырууда алардын жалпылыктары жана айырмачылыктары аныкталат.

Герман жана түрк тилдерин салыштырып изилдөө, көбүнчө немис жана кыргыз тилдерин салыштыруу иши азыркы мезгилде калыптануу процессинде. Бул багытта бир катар изилдөөлөр жүргүзүлүп, типологиялык жана салыштырма тил илиминин андан ары өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн.

Лингвистикалык типология – тил илиминде негизги орунду ээлейт. Анын негизги максаты тилдин кайсы структурасын салыштырууга болот, кайсы бирдиктерди салыштырууга болбойт деген маселелерди чечүү болуп саналат. Лингвистикалык типологиянын жардамы менен тил илиминдеги бир катар маселелер ачылып, илимий жактан такталат.

Мындай татаал жана көп кырдуу кубулушту изилдөө ыкмасы ар кандай тилдик системадагы жөнөкөй сүйлөмдүн структурасы болуп саналат. Ар кандай тилдик топко жана типке кирген немис жана кыргыз тилдери бири-биринен типологиялык жактан бир топ айырмаланса да изилдөөнүн жыйынтыгында бир катар жалпылыктар белгилүү болду.

Бул диссертациялык иште изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү, салыштырма тил илиминин тарыхы, салыштырылып жаткан тилдердин синтаксистик негиздери талдоого алынып, тиешелүү жыйынтыктар чыгарылды.

Тектеш тилдердин гана эмес тектеш эмес тилдердин структурасын салыштырууда салыштырылып жаткан тилдердин структуралык моделдердиндеги жалпы мүнөздөргө шартталган окшоштуктар байкалат. Көптөгөн лингвистикалык дисциплиналардын ичинде салыштырма лингвистика тил илиминде өзгөчө орунда турат. Тектештирме-салыштырма изилдөө тилдин калыптануу стадиясында чоң мааниге ээ.

Кандай гана тил болбосун синтаксистик түзүлүштүн негизги бирдиги сүйлөм болуп саналат. Сүйлөм ар кандай типтеги сөз айкаштарында өзгөчө орунда турат. Сүйлөмдүн татаалдыгы, көп аспектилиги анын аныктамасынын иштелип чыгышын татаалдандат. Сүйлөмдүн функциясы – чындык фактынын аталышы, номинация. Анын структурасын сүйлөмдү констациялаган реалдуу жагдайдын бөлүктөргө ажырашы аныктайт. Терең структуранын теориясы үчүн бардык тилдердиги сүйлөмдөрдү сүрөттөөгө колдонулган универсалдуу моделди түзүү аракети мүнөздүү.

Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык өзгөчөлүгүн изилдөөнүн натыйжасында эки тилдин системасындагы функционалдык, структуралык белгилери айкын болду.

1. Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн эң бир айырмаланган өзгөчөлүгү – көпчүлүк учурда ээнин түшүп калышы. Эгерде немис тилинде сүйлөмдүн ээси сейрек учурда эле түшүп калса, кыргыз тили үчүн бир тутумдуу сүйлөмдөр жана анын типтери кадимки көрүнүш.

2. Кыргыз тилинде сөз өзгөртүү формасы өнүккөн болсо да, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби немис тилиндегидей эле туруктуу келет. Өзгөчө кыргыз тилиндеги баяндооч сүйлөмүн аягында келет. Кыргыз тилинде да, немис тилинде да инверсия кубулушу кездешет.

3. Түрк тилдеринде байланыштыргыч этиштер жок. Бирок, биздин пикирибизче, кыргыз тилинде мындай этиштер бар, алар эки топко бөлүнөт: 1) «таза байланыш» - бол, эмес, эле»; 2) байланыштыргыч типтеги этиштер «кал, көр». Бул сөздөр негизги этиштер менен айкашып келип, тутумдаш баяндоочтук форма жаратышат.

4. Диссертацияда немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөр эки тилде чыккан ар кандай илимий адабияттар колдонулуп изилдөөгө алынды.

5. Жөнөкөй сүйлөмдүн мүчөлөнүшү, ээ менен баяндоочтун сүйлөмдөгү орду, айкындооч мүчөлөрдүн (толуктооч, бышыктооч жана аныктооч)

функциялары жөнүндөгү маселелер тиешелүү факты-материалдар менен аныкталды.

6. Немис тилиндеги сүйлөм түзүлүшүнүн мыйзамы боюнча баяндооч этиштик форма менен туюндурулат. Ошондуктан анын байланыштыргыч функциясы атоочтук баяндоочтун ажырагыс белгиси болуп саналат. Немис тилиндеги сүйлөмдөрдө байланыштыргыч функцияны *sein*, *werden* кээде *heissen*, *scheinen*, *bleiben* этиштери аткарат.

Кыргыз тилиндеги баяндооч немис тилиндеги инфинитивке туура келбейт, анткени бул тилде аналогиялык кубулуш жок. Ал эми баяндоочтун жалпы семантикалык мазмуну салыштырылып жаткан тилдерде бири-бирине дал келет: алар кыймыл-аракетти, ал-абалды жана мамилени туюндуруп турат.

7. Предикативдүүлүк – сүйлөмдө реалдуу чындыкты туюндурган синтаксистик категория, сүйлөмдүн эң маанилүү белгиси. Тил бирдей денотаттарды ар түрдүү аныктоо жөндөмдүүлүгү менен айырмаланат.

8. Предикативдүүлүк белги логикалык категория катары жалпы адамзаттык белгиге ээ, анын формалары гана конкреттүү бир тилге жараша ар кандай туюндурулат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдыкаимова О.С. Функционально-семантические и структурно-семантические исследования соматических фразеологизмов (на материале кыргызского и немецкого языков) АКД, Бишкек, 1992.
2. Абрамов Б.А. Типология элементарного предложения в современном немецком языке: Учеб. пособие по курсу теоретической грамматики немецкого языка.. – М.: МГПИИЯ им. М. Тореца, 1972.
3. Абрамов, Б.А. Теоретическая грамматика немецкого языка. Сопоставительная типология немецкого и русского языков. – М.: Владос, 2001.
4. Адмони В.Г. Пути развития грамматического строя в немецком языке. – М.: Высшая школа, 1973.
5. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. – Ленинград: Наука. Ленингрское отд-ние, 1973. Адмони, В.Г. Завершенность конструкции как явление синтаксической формы// Вопросы языкознания, 1958, № 1.
6. Адмони, В.Г. Исторический синтаксис немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1963.
7. Адмони, В.Г. Структурный каркас элементарного предложения в современных германских языках // Структурно-типологическое описание современных германских языков. М., 1966.
8. Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текст таануу, лингвопоэтика. Б: Аврася, 2009. - 928б
9. Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, Б.:2015. - 518б
10. Айтмамбетов А. Т.Сыдыкбековдун чыгармаларындагы синтаксистик фигуралар - Ош,1999
11. Акунова А.Р. Азыркы кыргыз тили. Синтаксис.-Б.:2010.-195б

12. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – Л.: Просвещение. Ленинградское отделение, 1979.
13. Арутюнова, Н.Д. Синтаксис // Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М.: Наука, 1972.
14. Бекбалаев А.А. Вопросы истории и теории синтаксической номинации (на материале немецкого и киргызского языков). Бишкек, 1991.
15. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. 1. – М.: изд-во АН СССР, 1963.
16. Бондарко, А.В. Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. Изд 3-е, стереотипное. – М.: УРСС, 2003.
17. Бурдаева Т.В. Вариантность сложноподчиненного предложения и эквивалентных ему структур (на материале современного немецкого языка как родного и иностранного): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Самара, 2002.
18. Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков / Пер. с англ. А.Д. Шмелева под ред. Т.В. Булыгиной. – Москва: Языки русской культуры, 1999.
19. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – М.: Просвещение, 1985.
20. Галкина-Федорук, Е.М. Типы односоставных предложений // Е.М. Галкина-Федорук, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский. Современный русский язык. Синтаксис. – М.: Гос. Учебно-педагогич. Изд-во, 1958. – С. 102-142.
21. Гапаров С. Кыргыз макал-лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү.- Ф.:1979
22. Гулыга, Е.В. Теория сложноподчиненного предложения в современном немецком языке. – Москва: Высшая школа, 1971.

23. Гундарева, Е.С., Кострова, О.А. Семиотика косвенности в немецком языке (на материале сложноподчиненных предложений с придаточными объектными). – Тольятти: Тольяттинский ун-т, 2005
24. Даниленко, В. П. Общая типология языков / В. П. Даниленко. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: old.islu.ru/danilenko/articles/gumbtipol.htm.
25. Джолдошбеков А. Грамматические средства в немецком и киргизском языках. Жыйн.: «Сборник работ аспирантов. Серия общественных и гуманитарных наук. Вып. III», Фрунзе, 1967
26. Джолдошбеков А. Немецкие предлоги и их функциональные соответствия в киргизском языке. Фрунзе, 1970
27. Джумабаев К. Сложноподчиненное предложение с придаточным времени и причины в современном немецком языке и их соответствие в киргизском языке. АКД, Фрунзе, 1972.
28. Джусаев Дж. Категория модальности и средства ее выражения в современном киргизском языке. -Б., 2000
29. Дунканаев А. Жалпы жактуу сүйлөм түзүлүштөрү, логикалык туум // И.Арабаев КМПУнун жарчысы. -Б.:2009.№15.
30. Дунканаев А. Кыргыз эл табышмактарынын синтаксистик-семантикалык түзүлүшү. -Б.,2004
31. Ермолаева, Л.С. Очерки по сопоставительной грамматике германских языков. – М.: Высшая школа, 1987.
32. Жапаров А. Азыркы киргиз тилинин синтаксиси. – Ф., 1979
33. Жапаров А. Синтаксический строй киргизского языка. Ч.1.-Б.: Мектеп, 1992
34. Жапаров А. Синтаксический строй киргизского языка. Ч.2.-Б.: Мектеп, 1992
35. Жолдошбек уулу А. Немис жана киргиз тилдеринин салыштырма типологиясы.– Бишкек: Чуй универси-тети, 1996.– 430-б.

36. Жолдошбеков А., Абдыкаимова О.С., Ибраимова Г.О., Турдубаева А.С. Немисжанакыргызтилдерининфономорфлогиялык типологиясы.-Б.:2016
37. Жунусов А.К. Кыргыз тилиндеги жай сүйлөмдөр дүн синонимиясы :Филол.илим.кан.авторефераты. – -Б.: 2006
38. Жусаев Ж. Грамматические средства выражении модальности в совр. кыргызском языке. – -Б.: 2000.
39. Жусаев Ж. Языковая категория модальности и модальные значения, выраженные изъявительным наклонением (баяндагычыңгай) в совр. кыргызском языке. -Б.: 1992.
40. Зеленецкий, А.Л., Монахов, П.Ф. Сравнительная типология немецкого и русского языков. – М.: Просвещение, 1983.
41. Зеленецкий, А.Л., Новожилова, О.В. Теория немецкого языкознания: Учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Академия, 2003.
42. Зиндер, Л.Р., Строева, Т.В. Современный немецкий язык: Теоретический курс. – М.; изд-во лит-ры на иностранных языках, 1957.
43. Зулпукаров К.З. Падежная грамматика (теория и грамматика).-Санкт-Петербург –Ош, 1994
44. Ибрагимов С. Синтаксис киргизского языка. – Б.:2001
45. Ибрагимов С. Синтаксистик түшүнүктөрдүн калыптанышы / Жыйнакта: Академик Б.М.Юнусалиев жана кыргыз филологиясы: Илимий макалалар жыйнагы. - Б.: 2003.
46. Ийсаева А.Ж. Жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы синтаксистик процесстер. Диссертация. –Б., 2013.
47. Иманов А. Кыргыз тили (синтаксис) Доктор.дисс.автореф.-Б.: 1994
48. Иманов А. Кыймыл-сыпаттама бышыктоочтордун жөнөкөй сүйлөмдөгү орду. Ф., 1964
49. Иманов А. Кыргыз тили.Ф.: Мектеп, 1990.-335б
50. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Бишкек: Илим, 1995.

51. Иманов А. Кыргыз тилинин эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби.-Ф.: 1976
52. Кадырбекова П.К. Введение в теорию межкультурной коммуникации: (Учебник для студ. вузов гуманитар. факультетов).-Б.: 2011.-265с.
53. Кадырбекова П.К. Лингвистическая прагматика экспрессивных речевых актов в немецком и кыргызском языках. _Б.: 2014.-156
54. Кадырбекова П.К. Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации (на материале немецкого и кыргызского языков)
55. Кадыркулова Ф.Д. Проблемы типологического сопоставления синтаксических систем и немецком, кыргызском и русском языках (Опыт функционально-грамматического исследования). -Б.: 2014.-314с
56. Кадыркулова Ф.Д. Функционально-семантическое поле одушевленности в немецком и кыргызском языках АКД. Б.: 2002
57. Карпов В.И «Простое распространенное предложение в английском и киргизских языках. АКД, Фрунзе, 1965
58. Карыбаев А. Кыргыз тилинин синтаксиси: (Сүйлөм теориясы. Баяндооч). -Б.:2009
59. Кацнельсон, С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука. Ленинградское отд-ние, 1972.
60. Койбагарова К.Т. Структурно-семантические типы сказуемого в современном немецком и кыргызском языках. Б.:2006.
61. Койлубаева А. Азыркы кыргыз адбий тилиндеги каратма сөздөрдүн грамматикалык табияты. – Каракол, 1997
62. Костинский, Ю.М. Вопросы синтаксической парадигматики // Вопросы языкознания, 1969, № 5.
63. Кострова, О.А. Интерактивная типология: немецкий, английский, русский языки. Проблемы, задания, тесты. М.: Высшая школа, 2007.

64. Кострова, О.А. Продолженная синтаксическая форма в контактной коммуникации: на материале современного немецкого языка. – Самара: изд-во Саратовского ун-та, Самарский филиал, 1992.
65. Крушельницкая, К.Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. – М.: изд-во лит-ры на иностр. яз., 1961.
66. Лекомцева, Р.А. Значение и употребление конъюнктива в стиле прессы (на материале газеты *Frankfurter allgemeine Zeitung*): дипломная работа. – Самара: СГПУ, 2004.
67. Ломтев, Т.П. О некоторых вопросах структуры предложения // Филологические науки, 1959, № 4.
68. Ломтев, Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М.: изд-во Московского ун-та, 1972.
69. Ломтев, Т.П. Природа синтаксических явлений// Филологические науки, 1961, № 3
70. Мещанинов И.И. Различные виды классификации языкового материала // Вопросы языкознания, 1959, № 3. Мещанинов И.И. Типологические сопоставления и типология систем // Филологические науки, 1958,
71. Москальская, О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. – М.: Высшая школа, 1974.
72. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги тике жана кыйыр сөздөр. Ф., 1964
73. Мусаев С.Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке. – Ф.:1987
74. Мусаев, С.Ж. Структурное ядро синтаксических конструкций [Текст] /С.Ж.Мусаев // Тюркология - 88: Тез.докл и сообщ. V Всесоюз. Тюркол.конф. – Фрунзе, 1988. – С. 219-221
75. Мусаев, С.Ж. Татаал сүйлөмдүн грамматикалык табияты жана аны окутууда эске алынуучу айрым маселелер [Текст] / С.Ж.Мусаев // Эл агартуу.- 1986.- №12. - 23-27 б.

76. Немисче-кыргызча сөздүк. Птом L-Z. Биринчи басылышы/ түз.: Кадырбекова П.К., Мулкубатов В.К., Осмонакунова К.О., Осмонова С.А. Б.:2009
77. Нуруев Т. Бир тутумдуу сүйлөмдөр. -Б.:2004.
78. Нуруев Т. Кыргыз тилинин синтаксиси (Бир тутумдуу сүйлөмдөр)- -Б.: 2005
79. Общее языкознание / Под ред. Б. Серебренникова. – М.: Наука, 1972
80. Осмонова С. Сопоставительно-ономасиологические исследования синсемантических частей речи немецкого языка и их соответствий в кыргызском языке. Б.: 1992.
81. Пospelов, Н.С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы // Вопросы языкознания, 1959. № 2.
82. Прокош, Э. Сравнительная грамматика германских языков / Пер. с англ. – М.: изд-во иностр. литературы., 1954.
83. Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. – М.: Добросвет, 2000
84. Садыкова С. Типы простого предложения в немецком и кыргызском языках. –Б.: 2011
85. Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдөрдүн синтаксиси.- Ф.,1957
86. Сартбаев К.К. Основы вопросы синтаксиса сложного предложения в современном киргизском языке. -М., 1953
87. Сооронбаева К. Чакчыл түрмөктөрдүн синтаксистик табияты\\ Кыргыз тили жана адабияты (илимий-практикалык басылма).- Каракол, 2005.-№8
88. Соссюр, Ф.де. Курс общей лингвистики / Пер. со 2-го франц. Издания. А.М. Сухотина. – М.: Логос, 1998.
89. Степанова, М.Д., Чернышева, И.И. Лексикология современного немецкого языка. – М., 1962

90. Тойчубекова Б. Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр. Ф.,1983.
91. Токоев Т. Багыныңкы татаал сүйлөмдөр түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүнө карата // Тюркологическое исследование.Ф.,1986. 138-146-б
92. Токоев Т. Кыргыз тилиндеги парцелляция кубулушу (Жөнөкөй сүйлөм аспектисинде). -Б.: Илим, 1996
93. Токоев Т. Кыргыз тилиндеги экспрессивдүү синтаксистик конструкциялар. -Б.: ЧП «Абыкеев» 2006, -209б
94. Токоев Т. Позциялык-лексикалык кайталоонун синтаксистик-стистикалык өзгөчөлүктөрү: Усулдук көрсөтмө. -Б.:2004
95. Токоев Т. Сүйлөшүүдөгү сегментация кубулушу жана атама фразалар: Усулдук көрсөтмө. -Б.:2003.-32б
96. Токоев Т. Экспрессивдик конструкциялардын бири-биринен айырмалоо: Усулдук көрсөтмө. - Б.:2001.-24б
97. Токтоналиев К. Көркөм чыгармаларда жай сүйлөмдөрдүн функционалдык маанилик жактан бөлүнүшү. // Социальные и гуманитарные науки.2001-№ 1-2
98. Тулеева Ч.С. Типология фонетико-фонологической системы языка. Б.: 2008
99. Турдакунова С.А. Фразеологические параллели в немецком и кыргызском языках 2009,
100. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары. - Ф.,1978
101. Турсунов А. Кыргыз тилинин тыныш белгилери - -Б.: КТМУ,2002 -132
102. Умаров К. Подчинительные союзы немецкого языка и их функциональные соответствия в киргизском языке. АКД, Фрунзе, 1973
103. Филичева, Н.И. О словосочетаниях в современном немецком языке. – М.: Высшая школа,1969
104. Чанаков Ы. Азыркы кыргыз адабий тилиндеги суроолуу сүйлөмдүн интонациясы. Филол. илим. канд. дисс. автореф. 10.02.02. -Ф.: 1980

105. Чойбеков Р. Безличные предложения в современном немецком языке и их эквиваленты в киргизском языке. Фрунзе, 1975
106. Чолпонбаев А.К. Кыргыз тилиндеги объектилик катыштын семантикалык – структуралык өзгөчөлүктөрү: Фил. илим.кан.авторефераты - Б.:2007
107. Чолпонбаев А.К. Объектилик катыштарды семантикалык жактан классификациялоонун принциптери. // Известия вузов.№3-4.Б.: 2006.-123-134-б
108. Чолпонбаев А.К. Синтаксиситик семантиканын ХХ кылымда өнүгүшү.// Социальные и гуманитарные науки. №2.Б.:2006.-131-138-б
109. Чолпонбаев А.К. Синтаксиситин семантикалык аспектиси.// Кыргыз тили жана адабияты. ЫМУ. Каракол, 2005, №9.-132-139-б
110. Чолпонбаев А.К. Синтаксистик катыштар жана алардын сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы орду.// Кыргыз тили жана адабияты. ЫМУ.Каракол, 2005,№9,-140-148-б
111. Чолпонбаев А.К. Сүйлөмдүн моделинде синтаксистик катыштарды колдонуу маселеси.// Известия вузов.№3-4.-Б.:2006.-115-122-б
112. Чолпонбаев А.К. Сүйлөмдүн семантикасы.// Вестник ККУ.Б.:2003, №6.121-127-б
113. Шамне, Н.Л. Сопоставительное освещение семантики немецких и русских глаголов движения в аспекте интерпретации категории пространства: Автореф. дис....докт.филол.наук. – Казань, 2000.
114. Шубик, С.А. Категория залога и поле залоговости в немецком языке. – Л.: Наука. Ленингр.отд-ние, 1989.
115. Эйхбаум, Г.Н. Теоретическая грамматика немецкого языка. – С-Петербург: изд-во С-Петербургского ун-та, 1996.
116. Элчиев Ж. Кыргыз тилиндеги жаксыз сүйлөмдөр.-Б.:2004
117. Элчиев Ж. Кыргыз тилиндеги жаксыз сүйлөмдөр: Филол.илим.кан.авторефераты.--Б.:1996

118. Элчиев Ж. Сүйлөмдүк келки маанилердин типтери жана түрлөрү Филология илимдеринин доктору илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация. Ош, 2015
119. Ярцева В.Н. Пределы развертывания синтаксических структур в связи с объектом информации // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. М., 1969
120. Ярцева, В.Н. Принципы типологического исследования родственных и не родственных языков // Проблемы языкознания, М., 1967
121. Ярцева, В.Н. Сопоставительно-типологическое исследование области синтаксиса // Исследования по языку и литературе. Л.: Наука. Ленингр.отд-ние, 1973.
122. Admoni, W. Die Struktur des Satzes // Das Ringen um eine neue deutsche Grammatik. Bd. 25. –Darmstadt, 1962.
123. Admoni, W.G. Die Entwicklungstendenzen des deutschen Satzbaus von heute. – München, 1973.
124. Aptacy, J. Nominalisierung und Aspektualität aus kontrastiver Sicht // Beiträge zu Sprache & Sprachen 5: Vorträge der 11. Jahrestagung der GESUS in Bratislava / Hrsg. L. Adamková. – München: Lincom Europa 2004, Ebd., S. 19-28.
125. Behaghel, O. Deutsche Syntax. Bd.1 – Heidelberg, 1923, Bd.2, 1924
126. Beugel, G. Zum temporalen als // Studien zur Syntax des heutigen Deutsch. Paul Grebe zum 60. Geburtstag. – Düsseldorf: Schwann 1970
127. Boost, K. Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. – Berlin: Akademie-Verl., 1955.
128. Comrie, B. Sprache und Sprachen: Universalien und Typologie. In: LANG, Ewald/ZIFONUN, Gisela (Hrsg.). Deutsch – typologisch. Berlin. New York 1996. – S. 16-30.
129. Czicza, D. Deutsch-ungarische kontrastive Analyse von „es“ // Beiträge zu Sprache & Sprachen 5, S. 61-79.
130. Dahl, O. Das Perfekt in Europa // Deutsch – typologisch. Jahrbuch des IdS 1995.

131. Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. 5., völlig neu bearb. und erweit. Auflage / Hrsg. G. Drosdowski in Zusammenarbeit mit P. Eisenberg, H. Gelhaus, H. Henne, H. Sitta und H.
132. Wellmann. – Mannheim: Bibliographisches Institut & F.A. Brockhaus AG, 1995
133. Ehrich, V. Die temporale Festlegung lokaler Referenz // Raumkonzepte in Verstehensprozessen: Interdisziplinäre Beiträge zu Sprache und Raum / Hrsg. Von C. Habel, M. Herweg und K. Rehkemper. – Tübingen: Niemeyer 1989
134. Eichinger, L.M. Raum und Zeit im Verbwortschatz des Deutschen: Eine valenzgrammatische Studie. – Tübingen: Niemeyer 1989
135. Engel, U. Deutsche Grammatik. – Heidelberg: Julius Groos 1996.
136. Engelen, B. Untersuchungen zu Satzbauplan und Wortfeld in der geschriebenen deutschen Sprache der Gegenwart. Bd. 1. – München, 1975
137. Eroms, H.-W. Syntax der deutschen Sprache. Berlin. New York 2000.
138. Fraser, B. Conversational Mitigation // Journal of Pragmatics, 1980, 4. – P. 341-350.
139. Gelhaus, H. Untersuchungen zur Consecutio temporum im Deutschen // H. Gelhaus, S. Latzel.
140. Studien zum Tempusgebrauch im Deutschen. // Forschungsberichte des Instituts für deutsche Sprache / Bd. 15 – Mannheim 1974
141. Gelhaus H. Die Wortarten // Duden: Grammatik der deutschen Gegenwartssprache / Bd. 4 –Mannheim. Leipzig. Wien. Zürich: Dudenverlag 1998.
142. Gladrow, W. Russisch im Spiegel des Deutschen: ein Entwurf in russisch-deutschem und deutsch-russischem Sprachvergleich. – Leipzig: Enzyklopädie 1989
143. Glinz, H. Der deutsche Satz. Wortarten und Satzglieder wissenschaftlich gefasst und dichterisch gedeutet. – Düsseldorf, 1967.
144. Glinz, H. Grammatik im Vergleich. Tübingen 1994.

145. Gulyga, E.W., Natanson, M.D. Syntax der deutschen Gegenwartssprache. – M., 1966
146. Heringer, H.-J. Theorie der deutschen Syntax. – München, 1973.
147. Heringer, H.J. Deutsche Syntax depedentiell. Tübingen: Stauffenburg 1996.
148. Kostrowa, O.A. Attributive Relativsätze im Deutschen, Englischen und Russischen: Versuch einer kontrastiven Typologie // Auslandsgermanistische Beiträge im europäischen Jahr der Sprachen /Hrsg. C. Földes. Wien: Edition Praesens 2002
149. Regula, M. Grundlegung und Grundprobleme der Syntax. – Heidelberg, 1951
150. Zifonun, G. Grammatik des Deutschen im europäischen Vergleich: Der Relativsatz. – Mannheim 2001. (Amades, 3).

Сөздүктөр

151. KLUGE, Friedrich (1999). Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 23., erw. Aufl. Berlin. New York.
152. METZLER Lexikon Sprache / Hrsg. Von Helmut Glück. – Stuttgart. Weimar: Verl. J.B. Metzler 1993
153. PAUL, Hermann (1960): Deutsches Wörterbuch. 7. Aufl. Halle (Saale).
154. WAHRIG, Gerhard (1986/1989): Deutsches Wörterbuch. München.